

**ACADÉMIE ROYALE
DES SCIENCES
D'OUTRE-MER**

Sous la Haute Protection du Roi

Nouvelle Série
Nieuwe Reeks

37 (3)

Année 1991
Jaargang

BULLETIN DES SÉANCES

Publication trimestrielle

**KONINKLIJKE ACADEMIE
VOOR OVERZEESTE
WETENSCHAPPEN**

Onder de Hoge Bescherming van de Koning

MEDEDELINGEN DER ZITTINGEN

Driemaandelijkse publikatie

AVIS AUX AUTEURS

L'Académie publie les études dont la valeur scientifique a été reconnue par la Classe intéressée sur rapport d'un ou plusieurs de ses membres.

Les travaux de moins de 32 pages sont publiés dans le *Bulletin des Séances*, tandis que les travaux plus importants peuvent prendre place dans la collection des *Mémoires*.

Les manuscrits doivent être adressés au Secrétariat, rue Defacqz 1 boîte 3, 1050 Bruxelles. Ils seront conformes aux instructions aux auteurs pour la présentation des manuscrits (voir *Bull. Séanc.*, N.S., 28-1, pp. 111-117) dont le tirage à part peut être obtenu au Secrétariat sur simple demande.

Les textes publiés par l'Académie n'engagent que la responsabilité de leurs auteurs.

BERICHT AAN DE AUTEURS

De Academie geeft de studies uit waarvan de wetenschappelijke waarde door de betrokken Klasse erkend werd, op verslag van één of meerdere harer leden.

De werken die minder dan 32 bladzijden beslaan worden in de *Mededelingen der Zittingen* gepubliceerd, terwijl omvangrijkere werken in de verzameling der *Verhandelingen* kunnen opgenomen worden.

De handschriften dienen ingestuurd naar het Secretariaat, Defacqzstraat 1 bus 3, 1050 Brussel. Ze zullen rekening houden met de aanwijzingen aan de auteurs voor het voorstellen van de handschriften (zie *Meded. Zitt.*, N.R., 28-1, pp. 103-109) waarvan een overdruk op eenvoudige aanvraag bij het Secretariaat kan bekomen worden.

De teksten door de Academie gepubliceerd verbinden slechts de verantwoordelijkheid van hun auteurs.

Abonnement 1991 (4 num.) : 2500 FB

Rue Defacqz 1 boîte 3
1050 Bruxelles
C.C.P. 000-0024401-54
de l'Académie
1050 BRUXELLES (Belgique)

Defacqzstraat 1 bus 3
1050 Brussel
Postrek. 000-0024401-54
van de Academie
1050 BRUSSEL (België)

**ACADÉMIE ROYALE
DES SCIENCES
D'OUTRE-MER**

Sous la Haute Protection du Roi

Nouvelle Série
Nieuwe Reeks

37 (3)

Année 1991
Jaargang

BULLETIN DES SÉANCES

Publication trimestrielle

**KONINKLIJKE ACADEMIE
VOOR OVERZEESSE
WETENSCHAPPEN**

Onder de Hoge Bescherming van de Koning

MEDEDELINGEN DER ZITTINGEN

Driemaandelijks publiekatie

**CLASSE DES SCIENCES MORALES
ET POLITIQUES**

**KLASSE VOOR MORELE
EN POLITIEKE WETENSCHAPPEN**

Séance du 16 avril 1991

(Extrait du procès-verbal)

La séance est ouverte à 14 h 30 par le vice-directeur, Mme P. Boelens-Bouvier, assisté de Mme L. Peré-Claes, secrétaire des séances.

Sont en outre présents : M. A. Duchesne, Mme M. Engelborghs-Bertels, MM. A. Rubbens, J. Ryckmans, P. Salmon, A. Stenmans, J.-L. Vellut, T. Verhelst, membres titulaires ; M. R. Devisch, membre associé ; M. J. Comhaire, membre correspondant.

Absents et excusés : MM. R. Anciaux, H. Baetens Beardsmore, E. Coppieters, F. de Hen, M. d'Hertefelt, Mme A. Dorsinfang-Smets, MM. A. Huybrechts, J. Jacobs, M. Luwel, L. Pétilon, S. Plasschaert, F. Reyntjens, J. Vanderlinden, E. Vandewoude, Mme Y. Verhasselt ; M. R. Vanbreuseghem, secrétaire perpétuel honoraire ; M. J.-J. Symoens, secrétaire perpétuel.

«De *mbwoolu* genezingscultus bij de Yaka van Zaïre»

M. R. Devisch présente une étude intitulée comme ci-dessus.

MM. J. Comhaire, P. Salmon, A. Rubbens et T. Verhelst interviennent dans la discussion.

La Classe décide la publication de cette étude dans le *Bulletin des Séances* (pp. 273-295).

Distinctions honorifiques

Par arrêté royal du 18 janvier 1991, M. M. d'Hertefelt a été promu au grade de grand officier de l'Ordre de la Couronne, M. J. Everaert au grade de commandeur de l'Ordre de Léopold et M. T. Verhelst au grade de commandeur de l'Ordre de Léopold II.

Symposium «Indicateurs biologiques des changements globaux»

À l'initiative du Comité national des Sciences biologiques, les Sociétés royales de Botanique, d'Entomologie et de Zoologie de Belgique organiseront à l'occasion de la Journée mondiale de l'Environnement, en 1992, un symposium sur le thème «Indicateurs biologiques (taxons - communautés - écosystèmes) des changements globaux». En raison des importants aspects des changements globaux dans les régions tropicales (déboisement, désertification, acidification), l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer a décidé de s'associer à l'organisation de cette réunion.

Les membres de la Classe désireux de prendre une part active à la préparation de ce symposium ou à son programme sont priés d'en informer le secrétariat de l'Académie.

Zitting van 16 april 1991

(Uittreksel van de notulen)

De zitting wordt geopend te 14 h 30 door de vice-directeur, Mevr. P. Boelens-Bouvier, bijgestaan door Mevr. L. Peré-Claes, secretaris der zittingen.

Zijn bovendien aanwezig : De H. A. Duchesne, Mevr. M. Engelborghs-Bertels, de HH. A. Rubbens, J. Ryckmans, P. Salmon, A. Stenmans, J.-L. Vellut, T. Verhelst, werkende leden ; de H. R. Devisch, geassocieerd lid ; de H. J. Comhaire, corresponderend lid.

Afwezig en verontschuldigd : De HH. R. Anciaux, H. Baetens Beardsmore, E. Coppieters, F. de Hen, M. d'Hertefelt, Mevr. A. Dorsin角度-Smets, de HH. A. Huybrechts, J. Jacobs, M. Luwel, L. Pétilion, S. Plasschaert, F. Reyntjens, J. Vanderlinden, E. Vandewoude, Mevr. Y. Verhasselt ; de H. R. Vanbreuseghem, erevast secretaris ; de H. J.-J. Symoens, vast secretaris.

De *mbwoolu* genezingscultus bij de Yaka van Zaïre

De H. R. Devisch stelt een studie voor getiteld als hierboven.

De HH. J. Comhaire, P. Salmon, A. Rubbens en T. Verhelst komen tussen in de bespreking.

De Klasse besluit deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen* (pp. 273-295).

Eervolle onderscheidingen

Bij koninklijk besluit van 18 januari 1991 werd de H. M. d'Hertefelt bevorderd tot de graad van grootofficier in de Kroonorde, de H. J. Everaert tot de graad van commandeur in de Leopoldsorde en de H. T. Verhelst tot de graad van commandeur in de Orde van Leopold II.

Symposium «Biologische indicatoren van de global change»

Op initiatief van het Nationaal Comité voor Biologische Wetenschappen zullen de Koninklijke Verenigingen voor Plantkunde, Entomologie en Zoölogie van België in 1992 een symposium organiseren ter gelegenheid van de Werelddag van het Leefmilieu over het thema «Bio-indicatoren (taxa - gemeenschappen - ecosystemen) van de global change». Wegens de belangrijke aspecten van de globale veranderingen in de tropische streken (ontbossing, woestijnvorming, verzuring) heeft de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen besloten mee te werken aan de organisatie van deze bijeenkomst.

De leden van de Klasse die actief wensen deel te nemen aan de voorbereiding van dit symposium of aan het programma ervan worden verzocht dit mee te delen aan het secretariaat van de Academie.

Manifestation culturelle

M. Raymond Chasle, secrétaire général de la Fondation pour la Coopération Culturelle ACP-CEE, prie le secrétariat de l'Académie d'informer ses membres que cette Fondation organise à Bruxelles, au Cirque Royal, du 25 au 30 avril 1991, une série de représentations de «Sarafina», comédie musicale de Mbongeni Ngema et Hugh Masekela qui fut présentée à Lomé lors de la cérémonie de signature de la Convention de Lomé IV. La première représentation en Belgique aura lieu le 25 avril 1991 en présence de LL.MM. le Roi et la Reine des Belges.

Colloque

«Recherche-Développement à Kisangani»

Le Conseil de la Coopération de l'Université Libre de Bruxelles et le Centre d'Étude et de Documentation africaines (CEDAF) organisent un colloque international sur le thème : «Recherche-Développement à Kisangani». Ce colloque se tiendra les 23-24 mai 1991.

Trois tables rondes sont prévues : «Jachères améliorantes et fertilité des sols», «Petite économie marchande et phénomènes informels», «Santé publique».

Renseignements : Mme I. Fettweis
U.L.B., C.P. 122
Avenue F. D. Roosevelt 50
1050 Bruxelles

La séance est levée à 16 h 15.
Elle est suivie d'un Comité secret.

Culturele manifestatie

De H. Raymond Chasle, secretaris-generaal van de Stichting voor de Culturele Samenwerking ACP-EEG vraagt aan het secretariaat van de Academie haar leden mede te delen dat deze Stichting in het Koninklijk Circus te Brussel, van 25 tot 30 april 1991, een reeks voorstellingen organiseert van «Sarafina», een musical van Mbongeni Ngema en Hugh Masekela die te Lomé opgevoerd werd op de ceremonie van de ondertekening van de Conventie van Lomé IV. De eerste voorstelling in België zal plaatshebben op 25 april 1991 in aanwezigheid van H.K. MM. de Koning en de Koningin der Belgen.

Colloquium

«Recherche-Développement à Kisangani»

De Raad voor Samenwerking van de «Université Libre de Bruxelles» en het Afrika Studie- en Documentatiecentrum (ASDOC) organiseren een internationaal colloquium met als thema : «Recherche-Développement à Kisangani». Dit colloquium zal plaatshebben op 23-24 mei 1991.

Er worden drie ronde tafels voorzien : «Jachères améliorantes et fertilité des sols», «Petite économie marchande et phénomènes informels», «Santé publique».

Inlichtingen : Mw. I. Fettweis
U.L.B., C.P. 122
F. D. Rooseveltlaan 50
1050 Brussel.

De zitting wordt gegeven te 16 h 15.
Ze wordt gevolgd door een Geheim Comité.

De *mbwoolu* genezingscultus bij de Yaka van Zaïre *

door

René DEVISCH **

TREFWOORDEN. — Genezingscultussen ; *Mbwoolu* ; Yaka ; Zaïre.

SAMENVATTING. — De genezingscultussen bij de Yaka van ruraal Zuidwest Zaïre en Kinshasa herscheppen de identiteit en lichaamsbeleving van de zieke aan de marge van de samenleving. Mijn aandacht gaat naar de *mbwoolu* genezingscultus voor aandoeningen die „een gebrek aan vorm” tonen, gaande van fysieke handicap, apathie, verlamming, verstijving, humorale stoornissen (chronische buikloop, koliek en verstopping), en lust- of erectieverlies. Nachtmerries omtrent verdrinking in de rivier zijn eveneens een *mbwoolu* symptoom, zoals ook bepaalde aandoeningen van manisch-depressieve aard. Vanaf het begin van de behandeling in een put krijgt de patiënt, bij wijze van transitioneel object, een serie antropomorfe sculpturen rond zich geplaatst. Deze beelden de geleidelijke overgang uit van de katvis naar het volgroeide menselijk lichaam, gesexueerd en, tenslotte, getooid met de ideale kenmerken van de volwassene. Deze cultusvoorwerpen brengen ook een familiebestel in beeld, met ouders, kinderen en onderhorigen. Ze bieden een potentiële ruimte aan voor meervoudige en cultuur-specifieke identificaties. De patiënt leeft in een soort van lijfelijk contact met deze cultusvoorwerpen of sculpturen opgesteld op een altaar parallel aan zijn bed in het kuurhuis. Hij masseert ze net zoals zijn eigen lichaam, vitaliseert ze met zijn eigen levenskracht (nl. door een kauwsel van colanoot). Nadat hij zich aanvankelijk tot deze sculpturen heeft gericht in een ritmische meloepie omzeggens zonder woorden, gaat hij na verloop van enkele dagen over tot het esoterische lied, om tenslotte in eigen naam te spreken en de verschillende figuren te benoemen met de titel van chef, of van ouder, sibling, onderdaan, enz. Deze cultusvoorwerpen hebben dus een wezenlijk bemiddelende functie tussen affect en lichaam, symbolisatie en taal, tussen ouder en kind, mannelijk en vrouwelijk, geesten en overlevenden, ik en de anderen.

RÉSUMÉ. — *Le culte de guérison mbwoolu chez les Yaka du Zaïre.* — Les cultes thérapeutiques chez les Yaka à Kinshasa et dans le sud-ouest du Zaïre réélaborent l'identité du patient et son expérience du corps en marge de la communauté. Je traiterai de la thérapie *mbwoolu* pour handicapés physiques et déséquilibrés humoraux ainsi que pour certaines affections neurasthéniques, obsessionnelles et hystériques focalisées

* Mededeling voorgelegd op de zitting van de Klasse voor Morele en Politieke Wetenschappen gehouden op 16 april 1991. Tekst ontvangen op 14 mei 1991.

** Geassocieerd lid van de Academie ; Centrum voor Sociale en Culturele Antropologie, Katholieke Universiteit Leuven, Tiensestraat 102, B-3000 Leuven (België).

autour de cauchemars où apparaissent la rivière, les ravins, les rapides, les tourbillons, la foudre. Au départ de l'initiation, dans un puits, le patient reçoit une série de figurines anthropomorphes en guise d'objet transitionnel. Celles-ci expriment une transition graduelle du silure au corps humain adulte, sexué, et, finalement, investi des attributs majeurs de l'adulte. Ces figurines culturelles mettent en scène la famille : les parents, enfants et serviteurs y compris. Elles offrent un espace potentiel où puissent s'ancrer de multiples identifications, façonnées culturellement. Le patient vit une sorte de contact physique avec ces objets culturels ou sculptures disposés sur un autel parallèlement à son lit dans la maison de cure. Il les masse, tout comme son propre corps, les vitalise de sa propre force (au moyen de noix de cola mâchées). Après s'être adressé aux sculptures dans une mélodie rythmique quasiment sans paroles, il passe après quelques jours au chant ésotérique, pour finalement parler en son propre nom et nommer les différentes figurines du titre de chef, parent, frère ou sœur, cadet, etc. Les objets culturels ont donc une fonction essentiellement médiatrice entre l'affectif et le corps, la symbolisation et le langage, parent et enfant, masculin et féminin, esprits et vivants, moi et les autres.

SUMMARY. — *The mbwoolu healing cult of the Yaka of Zaire.* — The therapeutic cults of the Yaka in Kinshasa and in the south-west of Zaire reconstruct the identity of the patient and his experience of the body in the margin of the community. I will deal with the *mbwoolu* treatment of the physically handicapped, for humoral disorders as well as for some neurasthenic, obsessional and hysteric ailments focused around nightmares in which appear rivers, ravines, rapids, whirlwinds and lightning. From the beginning of the initiation in a hole, the patient receives a series of anthropomorphic statuettes in the guise of a transitional object. These represent a gradual transition of the catfish to an adult, human, sexuated body, finally invested with the major attributes of the adult. These cult statuettes act out the family, including parents, children and servants. They offer a potential space where many culturally fashioned identifications may be anchored. The patient lives in a kind of physical contact with these cult objects or statuettes placed on an altar parallel to his bed in the seclusion house. He massages these and his own body, vitalizes them with his own force by means of a chewing of cola nuts. After having addressed himself to the statuettes in a rhythmical chant virtually without words, he proceeds after a few days with the esoteric song, and finally speaks on his own behalf and names the different statues with the titles of chief, parent, siblings, junior, etc. Thus, these cult objects have an essential mediating function between affect and body, symbolisation and language, parent and child, male and female, ghosts and living, me and the others.

Inleiding : Gezondheid en ziekte bij de Yaka

De Yaka van Zuidwest-Zaire en Kinshasa [1] * bezitten een tiental belangrijke en nagenoeg evenwaardige genezingscultussen (*phoongwamooyi*), die tegelijk ook bezetenheidscultussen (*phoongwa ya kaluka*) zijn. Deze genezingscultussen

* Zie noot p. 294.

ontvouwen zich in de marge van de rechtsorde en van de mannelijke heerschappij. Ze spelen zich af in de intermediaire ruimte tussen zintuiglijk lichaam, groep en leefwereld. Daardoor verweven ze die drie domeinen en verbinden ze deze met de affecten, voorstellingen en identificaties van de patiënt.

De Yaka beschouwen ziekte en, ruimer, elke desintegrerende handeling zoals hekserij en transgressie, op drie verwante manieren. Ze zien deze anomalieën ten eerste als een afbinden en een blokkeren van vitale verbindingen; ten tweede als een losmaken van de knopen die lichaam, groep en leefwereld tot een eenheid verbinden; ten derde als een verwarring en verstrakking van diezelfde knopen. Ziekte verstikt, obstrueert en omsluit (-*ziinga*, -*biinda*, *zekwala*) individuen en groepen. Genezing of heling bestaat erin de desintegrerende knopen (*phalu*, *yidyaata*, *n-luta*, *mbeembi*) te ontwarren (-*ziinguhula*, -*biinduhula*) en te metamorfosereren tot een nieuw vitaal weefsel. Helen (-*buka*) is dus letterlijk een „heelmaken” (-*kuba*), nl. een verweven van de drie velden (lichaam, groep en leefwereld) tot een levenverwekkend geheel (DEVISCH 1990).

Een slepende ziekte wordt in een genezingscultus behandeld. Elke genezingscultus is gericht op een of ander syndroom waarvan de paroxystische verschijningsvorm hoogsteigen trekken vertoont en doorgegeven wordt via de moeders. Het divinatorisch orakel van de waarzegger identificeert het syndroom en biedt er een gezaghebbende etiologische interpretatie van. Dat is een veellagige lezing van de symptomen en de ziektegeschiedenis. Het orakel stelt doorgaans dat de ziektegeschiedenis begint bij een overtreding, een vervloeking of een wraak komend van een familielid of voorouder in de moederlijke lijn (DEVISCH 1985, 1991). Om ziekte of onheil te kunnen veroorzaken heeft de vervloeking zich moeten beroepen op de voorouders en geesten van een dergelijke cultus.

Het is de taak van de therapeut het ziekteproces om te keren door de vervloeking en dus ook de bron van het onheil te verwijderen. Vervolgens zal hij de patiënt behandelen en inwijden in diezelfde cultus. De behandeling ontvouwt zich als een overgangsritueel: op symbolische wijze sterft de patiënt aan zijn ziekte waarna hij voor zichzelf een nieuwe identiteit creëert. De therapie is geen individuele gebeurtenis. Ze integreert het individu in de cosmologie (de leef- en geloofswereld) en in de relevante familierelaties. Het helingsproces laat de symbolische dood en wedergeboorte plaatsvinden in een groepsgebeuren en gebruikt daarbij een complexe symboliek. Elke cultus biedt een eigensoortige keten van metaforen en metoniemen die het specifieke ziektesyndroom beogen om te vormen. Bepaalde metaforen die gestalte geven aan de rituele dood en wedergeboorte vinden we terug in verschillende cultussen.

Deze cultussen behoren tot interregionale therapeutische tradities verspreid over ruime delen van Bantoe-Afrika. De rituelen bij de Yaka zijn verwant aan de (*ma*)*haamba* cultus bij de Luunda van Angola, Zaïre en Zambia (DE BOECK 1991, LIMA 1971, TURNER 1968, YODER 1981), alsook aan de *lemba*

in Beneden-Zaire en de Caraïben (JANZEN 1982). De hiervolgende studie handelt over de *mbwoolu* genezingscultus. De namen van deze cultussen zijn onvertaalbaar.

De *mbwoolu* cultus en kuur richt zich, ten eerste, tot wat ik zou omschrijven als symptomen van gebrek aan vorm of aan groei. *Mbwoolu* behandelt vormen van weekheid of verkramping van de harde lichaamsdelen. Deze anomalieën bemoeilijken de rechtopstaande houding en de slagkracht van de ledematen. Ik denk hierbij aan 'weke' baby's die niet goed kunnen lopen, aan rachitis, misgroeiingen, verkromming, verkramping, groeistuipen, verstijvingen, jicht.

Ten tweede behandelt een *mbwoolu* therapeut ook ernstige stoornissen in de humorale balans van warmte/koude, droogte/vocht, hardheid/zachtheid. Deze stoornissen manifesteren zich in hoge en chronische koorts, in slaapziekte of malaria, in uitzonderlijke gewichtsverandering (vnl. bij vrouwen) en in chronische diarree met bloedverlies. Tot dezelfde groep afwijkingen behoren: „al te donkere urine”, chronische hoest met fluïmen en koorts, rivierblindheid en vermagering.

Ten derde behandelt *mbwoolu* vormen van overdreven openheid en geslotenheid op het sociale en lichamelijke domein. Overdreven openheid manifesteert zich in opgewondenheid en opvliegendheid. Overdreven geslotenheid manifesteert zich in zwaarmoedigheid, isolatie, stilzwijgendheid, waanzin, hardnekkige slapeloosheid of terugkerende nachtmerries. In het laatste geval treden steeds dezelfde obsessionele beelden op: de slang en de inslaande bliksem, de rivier, de waterhoos, het omkantelen van een boot en het verdrinken. Periodes van dergelijke neurotische aandoeningen zijn vaak seizoengebonden. Ze gaan samen met een verstijving van de ledematen, of met geheugenverlies, of met een staat van algehele droefheid, verkilling en verlies van sexuele lust en potentie.

Ten vierde richt de *mbwoolu* cultus zich op een stuk disruptieve geschiedenis, nl. de koloniale indringing en de militair-economische overheersing door de blanke colon, soldaat en handelaar. Sporen van deze geschiedenis treft men voornamelijk aan de kleine havens op de Kwaango-rivier aan die het hele Yaka land afgrenst met Angola.

Naast de *mbwoolu* genezingscultus is er de *khita* die specifiek gericht is op vrouwenziekten, zoals onvruchtbaarheid, moeizame menstruatie, onvruchtbaarheid, vroeg- of doodgeboorte en het herhaaldelijk verlies van een baby (DE BEIR 1975, DEVISCH 1984). *Khita* of *nkita* was en is nog steeds bekend in het naburige gebied van de voormalige Koongo- en Tio-Koninkrijken in Zaire en in de Volksrepubliek Congo (BALANDIER 1965, BUAKASA 1973, VAN WING 1959). *Ngoombu* is een bezetenheidscultus voor aandoeningen van hysterische of manisch-depressieve aard die bijvoorbeeld een roeping tot medium-waarzegger aankondigen (DEVISCH 1985, 1991). Verscheidene andere cultussen, zoals *khosi*, *mbaambi*, *haamba* en *n-luwa* behandelen voornamelijk

mentale stoornissen. Zij worden ook meer dan andere cultussen ingeroepen voor vervloeking en bovennatuurlijke wraak.

Daarnaast zijn er een tiental *phoongu zan-niku*, letterlijk „genezingstradities uitsluitend gebaseerd op het gebruik van medicinale bereidingen”. Deze omvatten weinig initiatorische kennis en kunde. Eén ervan, *n-khanda*, wordt gebruikt bij het besnijdenisritueel en bij de behandeling van impotentie of beenbreuk. Daarnaast zijn er allerlei andere vormen van behandeling, onder meer gericht op verzoening en zuivering in het geval van beheksing, vervloeking, overtreding of geschillen tussen verwanten. Er zijn talloze medicinale bereidingen, soms begeleid door medische incantaties ter opwekking van de geneeskundige krachten. In deze gevallen schrijft de behandeling gewoonlijk rust voor en moet de patiënt bepaalde contacten of voedsel vermijden.

*
* *

Zowat 250 000 Yaka bevolken de Kwaango-streek (even groot als België) in westelijk Bandundu, een gebied aan de Angolese grens tussen de Kwaango- en Waamba-rivieren. De huidige Yaka cultuur is de vrucht van een eeuwenlange vermenging van Koongo domestieke tradities en Luunda feodale instellingen boven het dorpsniveau (DEVISCH 1988). Omdat de toegang vanuit Kinshasa via het zanderige noordelijk Kwaango-gebied moeilijk bleek voor gemotoriseerd transport, is het Kwaango-gebied meer dan andere gewesten verstoken gebleven van nationaal opgezette, techno-economische ontwikkeling. Het staatsbestuur, de scholen en de medische voorzieningen hebben in Kwaango geen diepgaande verandering teweeggebracht buiten de administratieve en/of de handelscentra.

De Yaka zijn vermaard voor hun rijke cultuur en hun markante kunst (BOURGEOIS 1984, 1985). Sociale privileges worden doorgegeven via de vaders, dat is via patrilineaire of agnatische afstamming. Gemiddeld drie tot zes uitgebreide families van verwanten langs vaders zijde wonen tezamen in dorpen van 100 tot 200 volwassenen en kinderen. Elke familie heeft een eigen hoofd. Senioriteit betekent gezag. De Yaka erkennen ook matrilineaire of uteriene afstamming, verwantschap langs de moeders. Moeders, zo stelt men, geven de fysieke gezondheid door. Via het bloed dragen zij eigenschappen over die ze putten uit de moederlijke levensbron. Deze transmissie is cruciaal bij ziekte, helderziendheid en therapeutisch vermogen. De bron wordt geassocieerd met de betovergrootmoeder in moederlijke lijn (DEVISCH 1984). Het huiselijke leven en de afzondering van patiënten of geïnitieerden worden gezien als relaties van moederlijke aard. Ze zijn namelijk gebaseerd op huid-aan-huidcontact, dagelijkse nabijheid, gezamenlijk eten en slapen. Huisgenoten en co-initiandi delen hun (uteriene) levensbron en kunnen elkaar aldus versterken of verzwakken.

Behandeling : een sequentiële en semantische lezing

De *mbwoolu* therapeutische behandeling bestaat uit zeven fasen.

FASE I : DIAGNOSE EN ETIOLOGIE — MOEDERLIJKE OOM EN THERAPEUT

Net zoals de Yaka gezondheid zien als een kwaliteit in de familie-relaties, zo ook beschouwen ze ziekte als een probleem tussen bloedverwanten. Gedragsstoornis, fysieke handicap, verslechtering van de gezondheid en mentale stoornis worden pas als probleem erkend wanneer de minder-valide of zieke niet langer zijn taken op zich kan nemen. Oudere bloedverwanten organiseren zich dan in een „lay therapy management group” (JANZEN 1978) en onderzoeken de banden van bloedverwantschap die verantwoordelijk zouden zijn voor de ziekte of die door de ziekte bedreigd zouden worden.

Voor een slepende of ernstige ziekte raadpleegt men een medium-waarzegger die meteen zoekt naar de oorsprong en de betekenis van dat ziek-zijn binnen de familieroman (DEVISCH 1991). Deze zoektocht is paradoxaal : het is de taak van de waarzegger om de oorzaak van de ziekte te situeren in het buitenmenselijke (namelijk hekserij en geesten) en tegelijk de complexiteit en verworpingen binnen de familie bloot te leggen. De waarzegger-diagnosticus verwijst naar schuld en wraakneming, vervloeking en beheksing door uteriene verwanten. Hij onthult hoe door deze disrupties de moederlijke levensstroom gehinderd wordt. Op basis van het divinatorisch orakel wordt dan uitgemaakt tot welke specialist men zich dient te wenden voor de verdere therapie.

Vooraleer de patiënt aan de therapeut toe te vertrouwen, ontbiedt de familie de moederlijke oom, de broer van de moeder van de patiënt. Die moet optreden als de representant van de matrilineaire verwanten van de patiënt. De familie biedt de oom een soort losgeld en vraagt hem om elke mogelijke hinder (zoals vervloeking of beheksing) bij het moederlijke doorgeven van leven weg te willen nemen. De ziekte getuigt van een dergelijke hinder. Aan het begin van de behandeling „draagt” de oom „de patiënt over aan de therapeut” (*-diimbula mwanambeefu kwangaanga*). De hele dorpsgemeenschap is verzameld rond het huis waar de behandeling in afzondering plaats zal vinden.

Ondertussen is reeds een therapeut ontboden van buiten de familiekring. Die genezer heeft ooit zelf aan de ziekte in kwestie geleden of hij werd geboren kort nadat zijn moeder genas van een dergelijke ziekte. Hij zal de behandeling organiseren naar het voorbeeld van de therapie die hij of zijn moeder ooit heeft ondergaan. (Hoewel alle geïnitieerde therapeuten bij de rurale Yaka mannen zijn, treft men in Kinshasa vrouwen aan die zich na hun moederschap als therapeut profileren. Ze beroepen zich dan op hun eigen kuur). Tijdens de kuur neemt de therapeut de transitionele en heelmakende functie op van de moederlijke oom (DEVISCH 1990).

Bij zijn aankomst is de therapeut doorgaans in trance. Hij vertoont de symptomen die een aanleiding waren voor zijn initiatie of voor die van zijn moeder. Hierdoor reikt hij de patiënt een concreet model aan voor de kuur en de patiënt. In zijn bemoederende functie vertegenwoordigt hij de moeder van de patiënt en, algemener, de groep die de patiënt of diens moeder ten huwelijk heeft gegeven. Hij voelt zich intiem betrokken en laadt het particuliere probleem op zich. Zijn omgang met de patiënt is schalks en intiem, in het bijzonder in de massage.

Tegelijk profileert de therapeut zich in zijn viriele identiteit en vaderlijke functie. Hij verwijst naar de normativiteit, de Wet en de sanctie voor de overtreding. Hij verpersoonlijkt een eeuwenoude overlevering en een eerbiedwaardige instelling van sacrale aard. Daardoor staat hij borg voor de continuïteit van de geneeskunst, en is hij in staat om, mede door zijn helderziendheid, het onvoorspelbare spel van ziekte en tegenslag te ontkrachten en te overstijgen.

FASE 2 : DE INRICHTING VAN HET KUURHUIS

De therapeut treedt op rond en in het kuurhuis, *luumbu*. Dat is een hut, soms omgevormd of speciaal gebouwd voor de afzondering. De familie en de oom van de patiënt zijn afwezig. De therapeut „begrenst de rituele ruimte” (*-siinda*) en „brengt er de rituele beschermingen en versperringen aan” tegen heksen en kwaadaardige invloeden (*-sidika*). Hier werkt de viriele functie van de genezer : hij ontpopt zich tot jager en strikzetter, hij maakt jacht op de kwaal en het kwaad. Deze ontpopping bewerkstelligt mede het homeopathische principe van de kuur : „het kwaad strikken en het op een zelf-vernietigende (dus homeopathische) wijze tegen zichzelf keren” (*-kaya*). Dit gebeurt naar het voorbeeld van het wild dat zichzelf door eigen gulzigheid in zijn val lokt (DEVISCH 1990).

Tijdens de morgen juist voor de initiatie graaft de genezer „de *mbwoolu* put” (*mawulu mambwoolu ; myewu*). Deze put is 1,20 m tot 1,50 m diep en breed, en wordt gegraven aan de oostkant van het kuurhuis. Een haag van palmtakken verbonden met het kuurhuis verbergt de put voor het profane oog. Daarna maakt de therapeut een kleine holte of nis, „mond” (*n-nwa*) genoemd, midden in elke wand beneden aan de bodem. In elke nis verbergt hij een pas gesculpteerd *mbwoolu* beeld dat hij in verse riviervarens en ichtyotoxische planten wikkelt. Op dezelfde wijze omwikkelt hij een groot *mbwoolu* beeld dat hij neerlegt op de bodem van de put. Dat zal dienst doen als een soort van zitsteun voor de patiënt wanneer die in de put wordt afgezonderd. Lianen en beschermingen zijn aangebracht langs de wanden, de bodem en bovenaan het kuurhuis. Dit gebeurt op de wijze waarop een lijk, omzwachteld door lijkwaden, tot een groot pak wordt ingebonden.

FASE 3 : DE DOORGANG VAN DE GEÏNITIEERDEN IN HET WATER

De eigenlijke initiatie begint na de middag van de eerste dag, namelijk „wanneer de zon zich met *khula*-rood tooit”. De volgende personen verzamelen zich bij de ingang van het kuurhuis :

- de *mbwoolu* priester, *n-huula* of *pfumwa n-huula* genoemd ;
- de patiënt, lett. „cultushoofd”, *n-twaphoongu*, genoemd ;
- het hoofd van de familie langs moeders kant verantwoordelijk voor de cultus, lett. de „eigenaar van de cultus”, *n-kwaphoongu*, of ook nog „cultuschef”, *pfumwaphoongu* genoemd ;
- patiënt's moeder of echtgenoot, aanzien als „de verantwoordelijke van de zieke” : *n-kwambeefu* ;
- een verwante dienstjongen *Mapolu* ofwel een dienstmeisje *Matsaayi*.

Talrijke familieleden, burens en geïnitieerden van weleer komen aan en zingen *mbwoolu* initiatieliederen (zie DE BEIR 1975, pp. 56 seq., DEVISCH 1984, pp. 105 seq.) onder begeleiding van grote danstrommels.

De patiënt daalt samen met een dienstjongen of -meisje af in de put. Soms gaat ook de cultuschef mee. In de put hurken ze in de richting van het beeld en kijken ze in een holte. De priester spreekt een bezwering uit tegen al wie de geïnitieerden naar het leven heeft willen staan. Als voorzanger ritmeert de therapeut de liederen op het geluid dat hij voortbrengt door het schrapen van een houten rasp. De omstaanders hernemen het refrein. Bij het invallen van de nacht giet de genezer over het hoofd van de initiandi in de put de vele kruiken water uit die de verwante vrouwen nog diezelfde morgen aan de rivier hebben geput. Het gaat erom „de put vullend te genezen met water” (*-bukwala maamba*) opdat het onheil van het lichaam moge afdruipe op de cultusbeelden in de put. Het „rituele baden” (*buka dyaphoongu*) gaat door totdat de cultusbeelden beginnen te vloten in het water en de patiënt opgaat in een convulsionele trance (*-kaluka*). Wanneer de patiënt tot bedaren gekomen is, wordt de put met wit linnen afgedekt. De trance bewijst dat de *mbwoolu* geest(en) bezit neemt (nemen) van de patiënt en dus ook van de cultusbeelden die een parallelle initiatie ondergaan.

FASE 4 : DE AFZONDERING IN HET BESCHERMENDE KURHUIS

Bij het vallen van de nacht, namelijk rond slapentijd of rond 21 uur, helpt de therapeut, op de maat van zijn lied, de initiandi uit de put te klimmen. Hij leidt ze naar het kuurhuis waar ze zich samen met de cultusbeelden „onderwerpen aan de initiatorische transmutatie” (*-buusa khita*). De eerste fase van de afzondering, die men meestal laat samenvallen met nieuwe maan, omvat de rituele volheid van drie nachten (*yitatu*).

Tijdens deze afzondering vertoeft de geïnitieerde op een bed gemaakt van het hout van de parapluboom (*n-seenga*, *Musanga cecropioides*, Moraceae) bedekt met woekerige waterplanten, in het bijzonder *mangangatsaanga* (*Selaginella scandens*, Pteridophyta). Enkele gruisvormige zwarte termietennes-ten en grillig gepolijste rivierkeien symboliseren de aanwezigheid van *bisiümbi*, dat wil zeggen de pre-ancestrale geesten en cultuurbrengers.

De morgen na deze afzondering worden de cultusbeelden geïntoniseerd. Deze beelden werden, net zoals de initiandi, afgezonderd in de *mbwoolu*-put. Soms ook baden ze in een aarden kookpot tijdens de afzondering.

FASE 5 : HET BEMEESTEREN VAN DE KWAAL

Na afloop van de initiële afzondering leidt de therapeut de initiandi tot aan een nabije rivier, waar ze een test moeten ondergaan. Ze worden tot aan het water gebracht en uitgenodigd om letterlijk „de dingen uit de rivier te eten” (*-diila mayaanga*) en om zich figuurlijk te gedragen als roofvissen.

Als de patiënt terugkeert in het dorp, wordt zijn gelaat beschilderd (*-sona yiluundzi*). Al dansend gaat de patiënt rond in het dorp om „geschenken in ontvangst te nemen” (*-seenda ; nseendu*). De dorpsbewoners bieden hem wat geldstukken of landbouwprodukten. Daarmee geven ze aan dat deze niet langer door diefstal zijn bekomen en niet langer onder vervloeking bron zijn van onheil. De geschenken laten de vrouwelijke patiënte toe om haar huishoudelijke taak opnieuw op te nemen.

In de avond grijpt een soort van rechtsgeding plaats om „een proces te voeren tegen de oorsprong van de kwaal” (*-fiundila fula*). Hierbij worden de ziekmakende effecten omgebogen in tekens van rehabilitatie, voorspoed en herstel. De initiandi en de therapeut hurken rond de kruidentas van de therapeut. Daarin bevinden zich naast symbolen van de ziekte ook een deel van de geschenken die enkele tijd voordien werden opgehaald. Een vijzelvormige *mbwoolu* sculptuur (zie verder) en een kip worden aan deze tas vastgemaakt. Op het ritme van liederen kneden de initiandi en de therapeut de zak heen en weer over de grond en simuleren daarna een gevecht om de *mbwoolu* sculptuur te bemachtigen. Ziehier één van deze liederen :

Yilaala, eh eh maama. (bis)

Yilaala, batoka mbaka, luwakya. (bis)

Yilaala, kustaangwa pheni, luwakya. (bis)

”Ik bezwijk (d.i. in agonie of orgasme), oh vrouw.

Ik bezwijk : een ichtyotoxisch mengsel wordt bereid, voel je het ?

Ik bezwijk in de schede, voel je het ?”

Een ander lied ontvouwt een aanklacht tegen allerlei miskenningen en misbruiken in de verhoudingen tussen mensen (DEVISCH 1984, pp. 113-114). Het verleden en lijden van de patiënt worden hierin weerspiegeld. Wanneer het

lied enige verwijzing inhoudt naar de ziekteoorzaak, rukt de patiënt het vijzelvormige *mbwoolu* beeld uit de handen van de anderen en in een cathartische trance-toestand laat hij hijgend met schorre stem, „de gisting van de ziekte opwellen” (*-taaka mafula*). Hierdoor klaagt hij het onrecht of het misbruik aan waarvan hij slachtoffer is. Het cultusbeeld symboliseert zowel de „oorsprong van zijn ziekte” (*fula* genoemd) of zijn fysieke handicap als de homeopathische ombuiging van het kwaad tot teken van rehabilitatie (*-kaya*).

In de loop van de nacht gaan therapeut en initiandi door met het zingen van initiatieliederen. Sommige van deze liederen zouden obscene genoemd worden indien ze gezongen werden in het volle daglicht en in de publieke ruimte. Op die manier legt het ritueel verschillende taboes op voor de rest van de initiatie en zelfs voor de rest van het leven van de patiënt. Tegelijkertijd wordt hier het geneeskundig gebruik van planten aangeleerd en geautoriseerd.

FASE 6 : HET KOKEN VAN DE CULTUSBEELDEN

Het introniseren van de nieuwe *mbwoolu* beelden en de genezing van de patiënt worden vergeleken met het transformatieve proces van koken (lett. „het koken van de cultusbeelden”: *-laamba biteki*). Impliciet verwijst men daarbij ook naar het transformatieve proces van gestatie of zwangerschap. De investituur van de *mbwoolu* sculpturen geldt voor de patiënt als geboorte of als intrede in de positieve invloedssfeer van de *mbwoolu* geesten. Ze geldt voor hem ook als initiatorische gestatie en als transformatie van minder-valide tot potentiële cultuurbrenger.

Als teken van hun incubatie en gestatie „rusten” (*-niimba*) de cultusbeelden die niet in de *mbwoolu* put zijn geplaatst met het hoofd omlaag in een aarden kookpot. Ze baden in een mengeling van rivierwater en ichtyotoxische planten. Dat symboliseert het doden van de visachtige oorzaak van de fysieke of mentale stoornis. De therapeut spuwt colanoot en aphrodisiaca (*tseengwa*) op de cultusbeelden en op de zogenaamd zeer vitale lichaamsdelen van de initiandi (voorhoofd, slapen, schouders, hartstreek, navel, lenden, knieën). Hierna worden de initiandi uitgenodigd om plaats te nemen op een mat uitgerold naast het kuurhuis en de cultusbeelden.

De therapeut „plengt het bloedoffer van een kip” (*yimenga kyafuula kuphoongu*). Deze kip werd aangeboden door het cultushoofd. Tijdens het rituele gevecht, de avond voordien, was het dier vastgemaakt aan de kruidentas van de genezer. De therapeut breekt de poten van de levende kip terwijl hij het dier rond de ledematen en het hoofd van de initiandi draait. Daarna scheurt hij de bek open en doodt de kip met zijn tanden. Dit doden evocert de wijze waarop roofdieren hun buit grijpen en doden, of waarop roofvogels vis vangen in de rivier. De genezer sprenkelt het bloed over de ledematen van de patiënt, over de cultusbeelden, de kruidentas en de initiatieput. Onderwijl zegt hij : *Dya makhoku, mamuutu kiina*, „Voedt u aan het kippenbloed,

doch keert u af van het bloed van mensen". Door de kip in een spiraal rond het lichaam van de patiënt te draaien, probeert de therapeut de inbindende verknoping (*-biinda, yibiindwa*) die dit lichaam omprangt, belemmert, benauwt en fnuikt, „te ontknopen” (*-biindulula*).

Ondertussen maakt Matsaayi de kip klaar voor een gemeenschappelijk offermaal. De patiënt bewaart een kippenbeen in zijn eigen kruidentas. Als zijn familieleden geplaagd worden door *mbwoolu* angstdromen of symptomen, wrijven ze met dit kippenbeen over hun hiel om het onheil in het anonieme te verjagen en om het tegen zichzelf te keren. Ze „wensen zelfvernietigend onheil toe aan het symptoom” (*-beembula, mbeembi*). Van dan af dragen ze rond hun nek een miniatuur *mbwoolu* sculptuur (*yitsyeleketi kyambwoolu, tseleketi, tsidikiti*) dat afkomstig is uit het schrijn van de patiënt.

EINDFASE : VAN AFZONDERING NAAR SOCIALE REÏNTEGRATIE

Na afloop van het offermaal gaan de geïnitieerden opnieuw in afzondering. Hierbij eerbiedigen ze talloze voedsel- en gedragsvoorschriften. Verschillende malen per dag dient de patiënt de cultusbeelden en zijn eigen lichaam in te strijken met *khula*-pulp. Dat is een mengsel van palmolie en rood poeder bekomen door het schrapen van *khula* hout op een harde steen. De patiënt strijkt zichzelf ook in met een infusie van ichtyotoxische planten. Hij dient het daglicht te mijden. Als hij uitzonderlijk het kuurhuis toch overdag verlaat, dan moet hij een deken over zijn hoofd leggen.

De *mbwoolu* cultusvoorwerpen vormen in deze fase een soort altaar. Ze worden op een bed geplaatst dat gemaakt is uit het hout van de parapluboom en dat parallel opgesteld is aan het bed van de patiënt. De afzondering kan dan van één week tot twee maanden en zelfs meer duren. Dat is afhankelijk van het herstel. De inwijding leidt tot een levenslange toewijding aan *mbwoolu*. Het altaar van cultische beelden fungeert als middelpunt van deze wijding.

Tijdens de laatste nacht van de afzondering in het kuurhuis wordt het rituele rechtsgeding tegen de oorzaak van de ziekte herhaald. Op dat moment initieert de therapeut zijn patiënt verder „in de geneeskunst” (*buti, luphati*) door het gebruik van medicinale planten. Enkele dagen na het einde van de afzondering brengt de geïnitieerde een bezoek aan zijn therapeut met de woorden : „Ik ben tot bij u gekomen om van tussen uw benen weg te gaan”. De therapeut treedt dan niet langer meer op als de oom van de patiënt. Hij situeert zich voortaan als een aangetrouwde (*buko*), meer bepaald als degene die de patiënt ten huwelijk heeft gegeven aan de *mbwoolu* geest. Het einde van de intense, avunculaire en therapeutische relatie betekent een „oversnijden van het levensgevende aansluitstuk” met de therapeut (*-tolula n-toondu*, cf. DEVISCH 1988). Deze breuk maakt de patiënt los van de al te intieme lijfelijke band met de therapeut. De patiënt bezoekt zijn leermeester thuis en biedt „aan zijn

meester een paan om zich te kleden" (-*viika ngaanga*). Zo herwinnen beiden hun zelfstandigheid.

Transitionele ruimte, heling en ontogenese : een psychodynamische verkenning

De *mbwoolu* therapie heeft een *transitionele* functie en is *paradoxaal* en *transgressief*. De kuur is transitioneel : ze ontvouwt zich op het raakvlak tussen sociale en subjectieve logica's, op het wentelvlak tussen het zelf en de anderen. Dit vlak situeert zich ter hoogte van *luutu*, dat wil zeggen de lichaamsgrens, de zintuigen en de lichaamsopeningen. De therapie is, ten tweede, paradoxaal : ze vermengt ernst en speelsheid, gravitas en jokverhouding, normering en liederlijkheid. Het ritueel verandert de crisis tot een bron van heling en emancipatie. Het is, ten derde, transgressief : het put uit de vitale, ongeknachte en energetische anti-wereld van de nacht, het bos en de watergeesten. Dat is ook de wereld van het orgasme en het baren. In deze transgressieve beweging worden bij de patiënt en de zijnen vitale energieën aangeboord. Innerlijke, vroegkinderlijke ervaringen worden gaandeweg verweven met de idealen, normen en attributen van de *societas*, van de gemeenschap en de volwassenheid.

Ziehier mijn stelling in drie momenten.

a) De *mbwoolu* cultus put zijn inspiratie en kracht uit liminale zones : bos, nacht, watergeesten, agonie, geslachtsvereniging, zwangerschap, foetale staat, barensweeën, moeder-kind dyade en trance-bezetenheid. Deze zones worden op rituele wijze geactiveerd door het ritme, de gebarentaal en de thema's van de lichamelijke activiteiten eigen aan het ritueel : de dansen, de gebeden, de massage, enz. Deze activiteiten creëren transitionele functies, kwaliteiten en krachtenvelden (WINNICOT 1975) waarin sociale, ethische, subjectieve en libidineuze logica's met elkaar verweven worden.

b) Deze liminaliteit lijkt mij een cultuurspecifiek idioom waarmee de Yaka verwijzen naar wat Freud de wereld van het onbewuste heeft genoemd. De liminaliteit geeft bij de Yaka aan hoezeer het zelf zich ontplooit als een scène waar zich een pantomime afspeelt die vanop een andere scène wordt bestuurd (FLORENCE 1987, p. 155).

c) Doordat de patiënt zijn omgang met de cultusbeelden diversifieert en intensifieert, verkent hij de verschillende vormen van affect, zintuiglijk contact en uitwisseling (CSORDAS 1990, GIL 1985, MIDDLETON 1989). Op die manier verkent de patiënt de verschillende vormen van identificatie, de ene meer subjectief en de andere meer sociaal. Hij belichaamt de kwaliteiten van de transitionele objecten, hij verinnerlijkt ze op basis van een gebed gericht tot de *mbwoolu*-beelden en -geesten.

Thema 1 : „Mbwoolu vindt zijn oorsprong in het water” : metaforische parallelie in de ontwikkeling van katvis en mens

Zowel informanten als rituele teksten en liederen (DE BEIR 1975, pp. 48, 57, 62, 67) stellen duidelijk dat „de *mbwoolu* cultus zijn oorsprong vindt in het water/de rivier” : *Mbwoolu kena phoongwa maamba / phoongwa ndzadi*. *Mbwoolu* heeft zich waarschijnlijk verspreid van bij de Mfunuka en Huumbugroepen in de Waamba vallei. Blijkbaar kende *mbwoolu* een opleving en een intense verspreiding in Noord-Kwaango rond 1910 „via de handelsroutes” (*wusa muyikhita*). In die tijd doorkruisten Mfunuka en Huumbu-mannen het noordelijke Yaka land om hun rubberlatex te verkopen aan de blanke handelaars in de kleine rivierhavens van Popokabaka en Lukuni.

Door de „blanke man” (*Ndedi, Ndedyaphutu*) toe te voegen als „hoofdfiguur van het schrijn” (*pfumwaluumbu*) van *mbwoolu* sculpturen, wilden de Yaka wellicht de intrusieve aanwezigheid van de blanke kolonisator domesticeren. De ‘blanke man’-figuur in wit linnen gewikkeld belichaamt de volgende keten van betekenissen :

- *mbwoolu* is een geest, een fysieke handicap, of een mentale stoornis ; in elk geval vindt hij zijn oorsprong in het water ;
- de eerste Europeanen controleerden de handel op de Kwaango-rivier ; zelf komen ze van de overkant van de oceaan ;
- de Yaka wikkelen hun overledenen in een witte lijkwade om hun overgang te bevorderen naar de witte hoedanigheid van de voorouder in de onderwereld ; deze wordt namelijk bereikt langs een ondergrondse rivier aansluitend bij de Kwaango-rivier die zelf het meeste water van het Yaka-land afvoert.

De geïnitieerde moet zich onderwerpen aan taboes op het gebied van de taal en het voedsel. Deze taboes suggereren verborgen *identificatiemodellen* waardoor de patiënt metaforisch vereenzelvigd wordt met de katvis. Voor de *mbwoolu* geïnitieerden slaan de voedseltaboes voornamelijk op de suborde van enkele welbekende soorten katvis, met name *leembwa*, *yikhaaka* (beide Cypriniformes, Siluroidei), *ngaandzi* en *n-tsuka* (beide Cypriniformes, Percoidei).

Enkele soorten katvis inspireren een basismetafloor in de *mbwoolu*-cultus. Deze metafoer vindt verdere uitdrukking in de *mbwoolu* metonymische figuraties, in het bijzonder in de vijzelvormige cultusbeelden, *N-zeka* (afgeleid van *-zeka*, „wringen”) of *Bwootubwootu* (van *-bwootula*, „verwongen zijn”) genoemd, alsook in de getande houten rasp (*kwaanga*) waarmee eerst de therapeut en later de patiënt het doffe geluid van de katvis nabootst. De katvis biedt een basaal maar latent identificatiemodel aan voor de *mbwoolu* geïnitieerde die zoekt naar herstel.

De katvis vertoont het hoogste aantal menselijke kenmerken van alle vissoorten die de Yaka kennen. Hij ademt lucht, hij heeft de mond aan de

buikkant ; hij kan uit het water komen, hij is een allesetende roofvis en hij beschermt eieren en gebroed onder bladeren in een nis. Daarom wordt hij ook de „waterhond” (*mbwandzadi*) genoemd. *Leembwa* (*Chrysichtys cranchii*) en *yikhaaka* hebben een schaallose huid. Ze bezitten kleine vinnen en zien er erg benig uit. Hoe volwassener hun gestalte, hoe meer hun benige structuur zichtbaar wordt en hoemeer dat aan hen een „erectiële kracht” (*khoondzu*) geeft. Deze armatuur beschermt hen tegen roofvissen en voorkomt hun inkrimping door uitdroging. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat deze vis een transformatieve metafoor is in de behandeling van impotentie of erectieverlies.

De *ngaandzi* of elektrische katvis (*Malopterurus electricus*) kan zijn prooi verlammen. Bepaalde katvissen maken geluidsignalen en nemen die waar. Ze maken een vrij eentonig en dof gekreun of gemurmel. Wanneer de katvis zich uit het water bevindt, kan dat geluid zo'n 300 meter ver gehoord worden. In de *mbwoolu* initiatie worden deze geluidsignalen nagebootst : men strijkt met een lichte houtspaen over een getande rasp van 30 cm lang, die gemaakt is uit een soort van bamboe. Ook de vijzelachtige cultusbeelden evoceren de katvis.

Mocht de geïnitieerde door woord of beeld enige verwijzing ontdekken naar deze getaboeëerde dieren, dan zal hij zich dwangmatig inleven in de gebaren van de katvis. Hij komt daarbij in een trance-toestand die lijkt op de psychose. In een kramphouding plooit hij zijn ellebogen strak, nijpt op zijn vuisten en slaat in zijn flanken terwijl hij eerst de bewegingen en geluidsignalen van de katvis nabootst en daarna de angstkreten van een drenkeling of van iemand die een nachtmerrie heeft.

Brr, brr.	brr, brr
aa mé, ngwa khasi	hulp, onkel
aa mé	hulp
aa mé	hulp
aa mé	hulp
aa mé, ngwa khasi	hulp, onkel
brr, brr...	brr, brr

Deze angstkreet bewijst dat de patiënt of geïnitieerde waarachtig door *mbwoolu* bezeten is.

Thema 2 : Onthukende identificatie via belichaming van transitionele kwaliteiten

De patiënt wordt aangezet tot een bepaalde identiteitskeuze doordat hij aangezet wordt de transitionele kwaliteiten van de rite te belichamen. Transitioneel zijn vooral : het ritme, het water- en geluidsbad dat trance induceert, het offer, het kuurhuis, de liederen, de dans, de zalving van de cultusbeelden en van het eigen lichaam in een spel van spiegeling.

Doorheen het ritueel verschuiven de transitionele functies. Zo verandert de intermediaire ruimte van de familiegroep over de oom heen naar de therapeut en tenslotte naar het altaar met cultusbeelden. Het gaat hier telkens om 'open' ruimten waarin de patiënt en de leden van de therapeutische groep het niet-gedifferentieerde poneren. Ook dit ongedifferentieerde verschuift gaandeweg. Het begint met een fusioneel opgaan in het ritme van de trommel. Het evolueert via een tactiele, olfactieve en auditieve relatievorming naar een relatievorming via het gearticuleerde woord en tenslotte via de blik. Op die manier neemt de patiënt hoe langer hoe meer afscheid van de omvattende primaire versmelting en van zijn passieve subjectiviteit.

Het *mbwoolu* altaar van cultusbeelden bevat gewoonlijk een achttal of meer cultusbeelden (enk. *yiteki*). Deze zijn 20 tot 40 cm hoog en dun als een tak. Ze worden gesculpteerd uit het hout van een brousse-struik *n-hela* (*Crossopteryx febrifuga*, *Rubiaceae*) die ichtyotoxische vruchten voortbrengt. BOURGEOIS (1978-79) heeft er de esthetische kenmerken van geanalyseerd. Als serie bieden de *mbwoolu* beelden een partiële versie zowel van het traditionele familie- en clanbestel (man, vrouw, kinderen en dienaars), als van de koloniale geschiedenis („de blanke met zijn soldaten” : *Ndedyathoya ye bambulumbu*).

Ik meen dat de serie beelden in de eerste plaats een cosmogonie toont van de mens die zich geleidelijk ontwikkelt uit de katvis. Deze ontwikkeling ontplooit zich vooreerst als een exvaginatie. De boot (*n-diimba*, *mabwaati*) wordt als het meest primaire object aanzien : het is een holte, een matrijs, een schoot, gevuld met rode pulp — symbool van moederlijk bloed — waarmee de geïnitieerde zich kan instrieken. Elke *mbwoolu* serie brengt de geleidelijke morfogenese van de mens in beeld. Ze toont de phylogenetische ontwikkeling van een glad lijf zonder ledematen dat evolueert naar een beenderige en versterkte structuur. Die structuur gaat van één been, arm of borst (b.v. in „de *mbwoolu*-beelden met één arm, één been, één borst” : *N-khetwa Huumbu kooku dimosi / kuulu dimosi / yenu dimosi*) naar het volkomen lichaam. De structurele ontwikkeling reflecteert de metamorfose van handicap of misvorming (de beelden met de naam : *Nga bye n-kata* ; *Yikata kyambu*) naar gaafheid ; van geslachtloosheid naar volwassen mannelijke of vrouwelijke geslachtelijkheid. Ik bespreek deze evolutie aan de hand van de verschillende liminale aspecten eigen aan de therapie.

a) Het fusionele bad van geluiden en het stortbad van water hebben een transitionele functie. Ze versmelten de patiënt met zijn omgeving en dragen bij tot de ervaring van de huid en het gehoor als contactzones en grenzen die aan de basis liggen van een 'prille Ik'.

Aan de overgang van dorp naar bos, bij valavond en bij de aanvang van de kuur zijn de initiandi afgezonderd in de *mbwoolu* put. De trommels en de liederen van de aanwezigen bieden een melodisch geluidsbad aan, omhullen het zelf in ritme, harmonie, muziek. De patiënt wordt hierdoor bevrijd uit

zijn pathologische beslotenheid, ingebondenheid en vervreemding. In een trance-achtige toestand vibreert hij in harmonie met het collectieve ritme. De differentiatie tussen zelf en ander wordt omvergehaald. Bij de omstaanders is de sfeer speels transgressief en carnavalesk.

De liederen putten uit de jokverhoudingen en de libidineuze droomfantasieën. Ze bezingen op een speelse manier transgressieve paarvorming en erotiek aan de grens van het dorp en in de valavond. De liederen geven lucht aan de ambivalentie van lust en list, plezier en ontgoocheling. De omstaanders worden opgenomen in de sfeer van vibratie, geluid, ritme en melodie. Deze muzikale eenwording welt op uit het lichaam van de aanwezigen; het is alsof de trosselaar, hurkend over zijn trommel één lichaam wordt met zijn instrument. Dit omhullend, zinnelijk klankenbad scheidt een fusie, een volheid en een betovering. Hier heerst de illusie van een akoestische ruimte of vloed waarin de scheiding tussen zelf en omgeving vervaagt.

Na anderhalf uur intense dans en zang wordt dit fusionele klankenbad voor de initiandi in de put onderbroken. Het wordt omgevormd tot een waterbad dat op thermotactiele wijze tegelijk scheiding én verbinding bewerkt. Het overvloedig gieten van water over het lichaam stimuleert de gewaarwording van de lichaamsgrens als een omhulsel dat tegelijk scheidt en verbindt, beschermt en openstelt. Het lichaam wordt een uitwisselingsmedium met de co-initiandi, de groep en de omgeving.

Het stortbad biedt een eerste spiegel voor identificatie aan. Tegelijkertijd zorgt het klanken- en waterbad ervoor dat de patiënt ten dele teruggeworpen wordt binnen de grenzen van zijn eigen lichaam. Daar beleeft hij een soort van vernietigingsangst die uitloopt in een trancetoestand. De trance is per definitie een proces dat zich onttrekt aan het groepsritme en de sociale ruimte. Als reactie versterken de aanwezigen hun collectieve ritme en melodie ten teken van beschermende, omvattende en bedarende aanwezigheid. Ter bedaring wordt ook een wit linnen over de initiandi en de putopening gelegd: het is tegelijk een beschermend membraan en een contactzone.

Op zijn beurt probeert de therapeut de opdringerige verschijningen en invloeden van de geest om te buigen en te temmen. In zijn hoedanigheid van moederlijke oom treedt de genezer op als bruidsgave, als degene die de patiënt ten huwelijk geeft aan de *mbwoolu*-geest. De cultusbeelden dienen als recipiënt van de *mbwoolu*-geest in zijn positieve dimensie. De negatieve dimensie wordt uitgedreven door het doden van het offerdier. Door de kip met zijn tanden te doden, hervormt de therapeut de ziekmakende band tussen geest en slachtoffer. Hij buigt de negatieve aspecten om in een bron van genezing. De ziekteoorzaak (*fula*), waartegen een ritueel proces werd ingespannen, wordt overgedragen op een voorwerp dat voortaan als ontvangstpools fungeert. Deze bestaat uit een verzameling van elementen uit fauna en flora die allerhande ziekten en handicaps oproepen. De therapeut sluit die elementen stuk voor stuk op in goed geknoopte verpakkingen. Zo strikt hij de kwaal

in haar eigen verknoping. Het kwaad wordt zelfvernietigend of homeopatisch tegen zichzelf omgebogen (-*kaya*).

b) Tijdens het ritueel zijn muziek en dans speels en transgressief. Voor de patiënt, de initiandi en de aanwezigen hebben ze een transitionele functie. Ze zorgen immers tegelijkertijd voor scheiding én verbondenheid. Het ritme en het klankenbad brengen de patiënt in trance. Zo verweven ze het idiosyncratische lichaam met de sociocultuur. De liederen die bij een initiatie worden gezongen hebben moeders en grootmoeders vaak als wiegeliederden gezongen. Soms zijn het liederen van de maandansen waaraan de moeder zo vaak heeft deelgenomen met de kleine baby op haar rug of arm. Met andere woorden, muziek en liederen roepen, op zinnelijke en tevens sociaal geëncodeerde vorm, kindsheidservaringen op van ritme, lijfelijke harmonie, versmelting en scheiding. Op die manier integreren ze het individueel lichamelijke (inclusief de affecten en fantasmen) met het collectief onbewuste, het sociale lichaam en de wereldorde. De themata van de liederen en de begeleidende heupdans geven aan het gebeuren een belangrijke erotische lading. De dansen vinden plaats op de meeste avonden van de initiatie.

c) Het kuurhuis figureert metaforisch als een moederschoot en vereenzelvigd de afzondering met een foetale staat (DEVISCH 1990). De voorwerpen en gedragingen in het kuurhuis en de voorschriften van de afzondering geven symbolisch vorm aan deze foetale staat. De ingang van het kuurhuis en de wijze van binnengaan verwijzen naar het genitale. Een gordijn, *lulembi* of *masasa* genoemd en gemaakt van raffiapalmen, schermt de ingang af. Het gebruik van raffiapalm is niet verwonderlijk als men weet dat hij vroeger gebruikt werd voor het vervaardigen van lendendoeken gedragen door neofieten, initiandi en rouwenden. Aan het begin van de nacht en bij het binnengaan van het kuurhuis, zingen de patiënt en de therapeut: *Kongoongu a mwaneetu*, „in uw oerschoot dragen wij ons kind”. Ze stappen door de palmbladeren achterwaarts binnen om daar „neergelegd te worden (namelijk als een vrucht, plant of ei) voor rijping, gisting of uitbroeden” (-*buusa khita*) (DEVISCH 1988, 1990). Binnen bewaren de initiandi de hele tijd de slaaphouding. Ze rusten op een raffiadoek op de grond of op een bed gemaakt van een parapluboom. Dat is de eerste plant die in groten getale opschiet in braakland. Hij heeft zijn vertakking uitsluitend in de top — vandaar de naam — en bereikt zijn volle hoogte al na drie jaar. Hij evoceert dan ook groei-kracht en wedergeboorte.

De kuur brengt de cosmogenetische betekenis van *ngoongu* in praktijk. De term verwijst naar de eerste verschijning van de (re)generatieve krachten in het universum. Deze krachten vernieuwen zich onafgebroken aan hun punt van oorsprong. *Ngoongu* is „het oerbegin (archè), de oermoeder, de oerschoot” (DEVISCH 1990). *Ngoongu* is de „ei-achtige schoot van de wereld”, de levensbron die zich onophoudelijk vernieuwt in de ei-achtige of palmboomachtige macrocosmische schoot van de wereld. Deze schoot wordt omsloten door

het dagelijkse traject van de zon en door de regenboog. Volgens de Yaka is het traject van de zon en de regenboog evenwijdig aan de richting waarin de grote rivieren het Kwaango-gebied doorstromen.

In het kuurhuis wordt de patiënt ertoe aangezet deelaspecten van het zelf over te dragen op de cultische beelden en voorwerpen. Dit wordt bevorderd door de beschermende functie van het kuurhuis en door de rituele inrichting van de ruimte. De cultusbeelden roepen de tijd op van oorsprong, ontwikkeling en herhaling, terwijl de ontspanning en de dagenlange rusthouding de euchronische tijd oproept van bloeseming en ontluiking. Tijdens de kuur blijft de therapeut vrij onopgemerkt aanwezig. Hij biedt discreet bescherming, omsluiting en bemoedering. Dagelijks geeft hij aan zijn patiënt een plantenboeket (*yifutu*) om als infusie of kooksel in te nemen in de vorm van een clysm. Hij zorgt ervoor dat de afzondering een behouden verloop kent. Hij let erop dat de activiteiten en de regels een beschermende transitionele ruimte bieden aan de patiënt. De therapeut eigent zich echter geen rol toe van genezer. Hij heeft geen messianistische zending om de patiënt van zijn lijden te bevrijden.

d) Het balsemen van het zieke lichaam en van de *mbwoolu* beelden heeft een transitionele functie. Het poneert de huidgrens (*huutu*) als bron van comfort, spiegeling, vertrouwen en communicatie met de geesten, met het onbewuste. Door de dagelijkse balseming van zijn hele lichaam stimuleert de patiënt zijn tonus en zijn gevoel volkomen en heel te zijn. De balseming versoepelt de huid die geen geuren afscheidt maar opneemt. De zalving bevordert ook de tactiele indringbaarheid van de huid, haar vermogen tot aanpassing en haar ontvankelijkheid. Om kort te gaan: de zalving bewerkt wat ANZIEU (1985) de „Ik-huid” („Moi-peau”) noemt. De huid wordt een bron van herschepping, comfort, vertrouwen, ja zelfs van communicatie met de geesten van het water en het onbewuste. De huid (*huutu*) heeft hier een intermediaire of transitionele functie (ANZIEU 1985, p. 17).

Met rode pulp balsemt de patiënt afwisselend de cultusbeelden en zijn eigen lichaam. Dat is een spel van spiegeling waar de patiënt zich tegelijkertijd identificeert en differentieert. Hij herontdekt zijn tastzin als bron van comfort. De rode pulp symboliseert de fusionele band met de moeder. Via de balseming evocert hij een ervaring van grensoppervlakte, volume en seksuele differentiatie. Het balsemen bevordert de ervaring van overgang en van scheiding die tactiel beleefd wordt aan de eigen lichaamsgrens en aan het cultusbeeld. In spiegeling en incorporatie eigent de patiënt zich de lichamelijke en seksuele kenmerken toe van de cultusbeelden. In dit proces krijgen de *mbwoolu*-geesten een tactiel lichaam en worden ze door de initiandus geëncorporeerd. Hij incarneert de geesten, hij belaadt ze met zijn verlangen naar gelijkenis.

Elk beeld vormt een programma, een code. „Le massage devient message” (ANZIEU 1985, p. 38). De cultusbeelden worden als het ware de buitenste huid, de beschermlaag, de sociale en geïdealiseerde huid. De eigen lichaamshuid

wordt de inwendige, ontvankelijke of geïnvaginerde laag voor de identiteit-in-wording. De fantasmen die deze cultusbeelden verwekken of belichamen bieden aan de geïnitieerde een imaginaire en gedifferentieerde ruimte die hem in staat stelt om zijn identiteit te vormen. Doorheen de omgang met de gedifferentieerde reeks van identificatorische cultusbeelden, ontwikkelt de patiënt zijn identiteit als een eenheid van individuele en sociale huid.

Zo ontvangt de patiënt wat het lichaam van de beelden ontvangt: de gebondenheid aan het lichaam als bron van comfort, vertrouwen, en uitwisseling. Deze relationele grens van het 'prille Ik' biedt de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling. Het spel van identificatie en differentiatie wordt verder gespeeld in delegatie, overdracht, in- en excorporatie. De *mbwoolu* figuren en geesten laten een fluctuatie toe tussen lichaamsbeeld en fantasie, tussen collectieve voorstellingen en hoogsteigen fantasmen. Ze hebben een sterke transitionele kracht, een overbruggingsvermogen dat hen in staat stelt om allerlei sensaties en affecten uit de vroegste kindsheid op te roepen rond de liminale zone tussen huid en cultusbeeld. Het lichaam wordt, doorheen het ritueel, in een spiegeling met de cultusbeelden, dé weg bij uitstek om de affecten te veruitwendigen en te structureren.

Volgens de ideaalstructuur die de Yaka-cultuur voorhoudt ontwikkelt het zelf zich niet in isolatie. Het gaat eerder om een uitwisselingsruimte waarin het zelf geeft en krijgt. Het is een tussenruimte van verknoppingen. Deze verknoping van het sociale en het individuele wordt aangeboden door de cultusbeelden. Zij fungeren als de buitenste huid van de patiënt. Zij beschermen hem en bieden hem de ruimte voor uitwisseling en prikkeling. De individuele lichaamshuid wordt de ontvankelijke binnenhuid, de innerlijke ruimte voor het zelf in wording. Met andere woorden: de kuur keert het lichaam van de zieke of bezetene niet binnenste buiten, ze bewerkt eerder een symbolische omkering, een invaginatie van het lichaam. De buitenkant van de patiënt wordt binnenkant en de cultusbeelden vormen de nieuwe „sociale huid” (T. TURNER 1980) - hun vorm is vormgevend. Deze nieuwe huid wordt symbolisch van betekenis voorzien door het slachten van de kip. Het bloed van het offerdier wordt op de huid van de patiënt gesprengd en dat evoceert het uterien of levenverwekkend bloed.

Thema 3 : Van belichaming naar identificatie

De cultusbeelden bieden een ecologie van lichaam en affect. Doorheen de cultus en het gebed decodeert de patiënt de mythisch-archaische boodschap van de cultusbeelden. Deze boodschap heeft een orakelwaarde, verandert een lot in een bestemming en bevordert de identificatie via spiegeling.

In de eerste trance-bezetenheid is de taal een pure ademstoot, een weinig gearticuleerd of gestructureerd gekrijs. Het is een basaal, animaal en ichtyoïd teken van leven. De omstaanders reageren op deze trance door hun melodie

en ritme aan te houden als teken van aanwezigheid en elementaire wederkerigheid. Het laken dat daarna de patiënt en de putopening afdekt, brengt een begin van scheiding tussen zelf en ander. Het differentieert voor het eerst de inwendige nood en de hulp die van de anderen komt. Na de eerste nacht van afzondering richt de therapeut zich in de cultische taal tot de *mbwoolu* beelden. Uit de mythische verhaalfragmenten kan de patiënt afleiden dat wat nu gebeurt, verloopt zoals in den beginne. De patiënt moet deze mythische taal leren. In die taal geeft hij gaandeweg gestalte aan een gefantasmeerde maar daarom niet minder reële gesprekspartner : de *mbwoolu* watergeest(en). Tegelijk ontluikt hijzelf in een nieuwe identiteit, die van de geïnitieerde.

Bij het begin van de initiatie is het gebed van de patiënt strikt gecodeerd. Gaandeweg kan hij zijn eigen improvisaties toevoegen. Het gebed is een middel tot prille identificatie. De patiënt schrijft zich via het gebed in in een ruimere bestemming, een lot. De eigen biografie wordt opgenomen in een deels buitensmenselijk, paranormaal of sacraal drama dat vanuit een „Andere scène” wordt geregeld. Doorheen de balseming en het gebed verwerven de cultusbeelden een orakelwaarde. Ze geven boodschappen door over het verloop van de genezing en van het verdere leven van de patiënt : wordt hijzelf ook chef ? brengt zijn omgang met de blanken wel heil ? Via de mond van de cultusdienaar vertellen de cultusbeelden het verhaal van de cosmogenese en de daaraan gespiegelde individuele ontwikkeling van de mens — het verhaal van de eenheid tussen individuele, maatschappelijke en cosmologische orde.

De therapie is er niet op gericht vroegere identificaties te bevestigen. Integendeel, ze wil die juist uitdrijven, „losmaken” (*-ziingulula*, *-biinduhula*). De kwaal wordt immers overgedragen op het offerdier, op de cultusbeelden en op de pharmacopeia. Deze fungeren als ontvangstpool voor de positieve en negatieve aspecten van de band met de geesten. De *mbwoolu* die de zieke insnoert (*-ziinga*, *-biinda*) is ook in staat de zieke te bevrijden. De *mbwoolu* geesten worden na de therapie beschermgeesten, goedaardige polen voor verdere identificaties. De cultusbeelden en de pharmacopeia herinneren aan de overdrachtsrelatie ten aanzien van de persoon van de therapeut. Ze omvatten codes en voorschriften, zoals bijvoorbeeld : „Indien ik mij niet met inzet wijd aan de cultus kan er mij iets overkomen”. Zo socialiseren en matigen ze de verwachting en de begoocheling. De cultus nodigt de patiënt uit om open te staan voor een waarheid en hogere kennis die slechts toegankelijk zijn bij gratie van de initiatie zelf. Daarbuiten blijft deze waarheid ondefinieerbaar. Ze kan slechts gegarandeerd en getest worden door het ritueel zelf te voltrekken.

Mbwoolu is de antipool van de publieke initiatorische rituelen die in het centrum van het maatschappelijke gebeuren staan. Daartoe behoren de besnijdenis- en initiatiekampen en verder de politieke intronisatie. Dergelijke rituelen vinden plaats in het centrum van de woonkern, in volle dag en in het bijzijn van alle notabelen. Ze voeren een soort stichtingsverhaal ten tonele

en maken gebruik van de prestigieuze attributen van de maatschappelijke en politieke orde (DEVISCH 1972, 1988). Deze openheid en centraliteit contrasteren met de beslotenheid en marginaliteit van *mbwoolu*. De *mbwoolu* initiatieput en het kuurhuis zijn besloten ruimten. Het ritueel vindt plaats op de overgang van dorp en bos, van dood en wedergeboorte, van seclusie en openbaarheid. De *mbwoolu*-beelden tonen het ontstaan van identiteitsvormen in een evolutief proces waarbij onderhandeling mogelijk is. Het gaat om een ontwikkeling van submenselijke en foetale vormen naar de hooggeprezen vormen van ouderen leiderschap.

De cultische en zeer tactiele, lijfelijke omgang met de *mbwoolu*-beelden ensceneert een veelheid aan identificatiefiguren en -modi (ROUCHY 1980). Daardoor krijgen het onbewuste en het affectieve voorstellingen aangeboden omtrent familiale en sociale relaties. In de lijfelijke relatie met de beelden wordt een cultureel gecodeerde habitus (BOURDIEU 1980) geactiveerd: het lichaam belichaamt een culturele code, in dit geval rond individualiteit en sociale verbondenheid. Door projectieve identificatie incorporeert de patiënt de culturele normen. In de belichaming worden deze normen lijfelijke affecten en disposities die — vaak onbewust — aan de basis liggen van voorstellingen en handelingen. Op die manier wordt de geïnitieerde er toe aangezet om wezenlijke dimensies van de Yaka-cultuur te belichamen. De cultusbeelden bevatten een culturele boodschap over identiteit en relaties. Door de balseming en het gebed wordt die boodschap in het lichaam ingeschreven als dispositie, identiteit en levens-traject. De *mbwoolu*-beelden en de cultus errond verzoenen bewuste representatie en onbewuste belichaming. De belichaming zorgt voor een praktische en vaak impliciete beheersing van de culturele identiteitsvoorschriften.

Thema 4 : Het hart als hard of kern van de persoon in wording

Na de zalving spuwt de geïnitieerde stukken colanoot op de opeenvolgende beelden ter hoogte van het hart. Hij roept de *mbwoolu*-geesten bij naam aan en definieert hun identiteit. Dit gebeurt elke keer wanneer de patiënt orde en rust wil brengen in de beroering die hij voelt bij de zalving van de cultusbeelden en het eigen lichaam, of bij het horen van de initiatieliederen.

De Yaka beweren dat de colanoot de vorm van het hart heeft. De sterk tonisch-stimulerende colanoot is het privilege van de ouderen, meer bepaald van hen die „het hart en de eenheid van het gezin” (*yibuundwa, mbuundwa mosi*) garanderen. Volgens de Yaka is het hart het vermogen om de ancestrale overlevering en de boodschappen van de anderen (opgevangen door het oor, de blik, of de droom) te overwegen ter bevordering van samenhang. Het hart richt zich op de „con-cordia” (*mbuundwa mosi*) in de familie. Het genereert woorden die verbinden en versterken, die vruchtbaar zijn, die 'geestdrift' genereren. De *mbwoolu*-cultus maakt van het hart een soort van reflectieruimte tussen luisteren en spreken, tussen drift en ethiek. Het hart wordt de

bron van kennis, deugd, moreel oordeel, geweten („con-science”), communicatie, loyaliteit en fierheid. Zo wordt het de basis van de nagestreefde sociale en individuele identiteit.

NOOT

[1] Het antropologische onderzoek (jan. 1972-okt. 1974) waaruit deze studie put vond plaats bij de noordelijke Yaka in het Taanda-groupement van dertien dorpen, 450 km ten Zuidoosten van Kinshasa. Ik heb er participerende observatie gecombineerd met vele open vraaggesprekken met de ouderen die verantwoordelijk zijn voor de voornaamste socio-culturele instellingen en organisaties. Op het ritme van het aanleren van de taal en door zoveel mogelijk deel te nemen aan het dagelijkse leven, heb ik kennis en inzicht kunnen verwerven. Aldus heb ik kunnen deelnemen aan familiebezoeken, divinatoire orakels, rituelen, enz. Ik heb voorts individuele gesprekken gevoerd met zeventwintig therapeuten. Met vijf van hen heb ik het contact kunnen verdiepen en verlengen. Ik was ook getuige van de verschillende vormen van genezing bij een vijftiental patiënten. Verder heb ik informatie verzameld over ziektegeschiedenissen, ziekteclassificaties, en over het therapeutisch gebruik van planten, dieren en specifieke medicinale bereidingen.

De gegevens die ik verzameld heb over divinatie en heling bevestigen in detail de waarnemingen van DE BEIR (1975), die tussen 1938 en 1945 de genezingspraktijken geobserveerd heeft in de streek van Chef N-nene. Het Taanda-groupement behoort tot deze streek. Sinds 1986 verblijf ik jaarlijks een zestal weken in Kinshasa voor verder onderzoek. Uit dat onderzoek leid ik af dat het divinatorisch en genezingsprotocol bij de Yaka die naar Kinshasa migreerder, weliswaar vereenvoudigd is maar niet wezenlijk veranderd. Het richt zich nu wel tot vele niet-Yaka cliënten voor problemen met betrekking tot de geldeconomie, het beroep en de opvoeding.

Het onderzoek onder de Yaka heb ik verricht als Aspirant en Aangesteld Navorser van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Datzelfde Fonds financiert tevens mijn recente onderzoeksverblijven in Kinshasa.

BIBLIOGRAFIE

- ANZIEU, D. 1985. *Le Moi-peau*. — Bordas, Paris.
- BALANDIER, G. 1965. *Au Royaume de Kongo : du XVIe au XVIIIe siècle*. — Hachette, Paris.
- BASTIN, M.L. 1988. *Entités spirituelles des Tshokwe (Angola)*. — Carlo Monzino, Milano.
- BOURDIEU, P. 1980. *Le sens pratique*. — Minuit, Paris.
- BOURGOIS, A. 1978-79. *Mbwoolu sculpture of the Yaka*. — *African Arts*, 12(3) : 58-61, 96.
- BOURGOIS, A. 1984. *Art of the Yaka and Suku*. — A. & Fr. Chaffin, Meudon.
- BOURGOIS, A. 1985. *The Yaka and Suku*. — Brill, Leiden.
- BUAKASA, TULU KIA MPANSU, 1973. *L'impensé du discours : Kindoki et nkisi en pays kongo du Zaïre*. — Presses Universitaires du Zaïre, Kinshasa.
- CSORDAS, T.J. 1990. *Embodiment as a paradigm for anthropology*. — *Ethos*, 18 : 5-47.
- DE BEIR, L. 1975. *Religion et magie des Bayaka*. — Anthropos, St. Augustin-Bonn.
- DE BOECK, F. 1991. *Therapeutic efficacy and consensus among the Aluund of South-west Zaire*. — *Africa*, 61(3) : 159-185.
- DEVISCH, R. 1972. *Signification socio-culturelle des masques chez les Yaka*. — *Boletim do Inst. Investig. cientif. de Angola (Luanda)*, 9(2) : 151-76.

- DEVISCH, R. 1984. Se recréer femme. Manipulation sémantique d'une situation d'infécondité chez les Yaka du Zaïre. — Dietrich Reimer, Berlin.
- DEVISCH, R. 1985. Diagnostic divinatoire chez les Yaka du Zaïre : Les axes étiologiques et le sujet de l'énonciation. — *L'Ethnographie* (Paris), **81** (nos 96-97) : 197-216.
- DEVISCH, R. 1988. From equal to better : Investing the chief among the Northern Yaka of Zaïre. — *Africa*, **58** : 261-90.
- DEVISCH, R. 1990. The therapist and the source of healing among the Yaka of Zaïre. — *Culture, Medicine and Psychiatry*, **14**(2) : 213-36.
- DEVISCH, R. 1991. Mediumistic divination among the Northern Yaka of Zaïre : Etiology and ways of knowing. — In : Ph. M. PEEK (ed.), *African divination systems : Ways of knowing*. Indiana University Press, Bloomington, pp. 112-135.
- FLORENCE, J. 1987. Les identifications. — In : M. DAVID-MÉNARD *et al.*, *Les identifications : Confrontation de la clinique et de la théorie de Freud à Lacan*. Denoël, Paris, pp. 149-87.
- GIL, J. 1985. Métamorphoses du corps. — Editions de la Différence, Paris.
- JANZEN, J. 1978. The quest for therapy in Lower Zaïre. — University of California Press, Berkeley.
- JANZEN, J. 1982. Lemba 1650-1930. A drum of affliction in Africa and the New World. Garland, New York.
- LIMA, M. 1971. Fonctions sociologiques des figurines de culte Hamba dans la société et dans la culture Tshokwe (Angola). — Instituto de Investigação científica de Angola, Luanda.
- MIDDLETON, D.R. 1989. Emotional style : The cultural ordering of emotions. — *Ethos*, **17** : 187-201.
- ROUCHY, J. 1980. Processus archaïques et transfert en groupe-analyse. — *Connexions*, **31** : 35-60.
- TURNER, T.S. 1980. The social skin. — In : J. CHERFAS & R. LEWIN (eds.), *Not work alone*. Temple Smith, London.
- TURNER, V. 1968. The drums of affliction. A study of religious processes among the Ndembu of Zambia. — Clarendon Press, Oxford.
- VAN WING, J. 1959 (1921, 1938). Etudes Bakongo, **1** et **2**. — Desclée de Brouwer, Louvain.
- WINNICOT, D. 1975 (1951). Objets transitionnels et phénomènes transitionnels. — In : *Jeu et réalité*. Gallimard, Paris, ch. 1.
- YODER, St. 1981. Knowledge of illness and medicine among Cokwe of Zaïre. — *Social Science and Medicine*, **15B** : 237-46.

Séance du 21 mai 1991

(Extrait du procès-verbal)

En l'absence du vice-directeur, Mme P. Boelens-Bouvier, la séance est ouverte à 14 h 30 par Mme M. Engelborghs-Bertels, assistée de Mme L. Peré-Claes, secrétaire des séances.

Sont en outre présents : MM. A. Huybrechts, J. Jacobs, M. Luwel, A. Rubbens, J. Sohier, A. Stenmans, membres titulaires ; M. H. Baetens Beardsmore, Mme A. Dorsinfang-Smets, MM. M. Graulich, S. Plasschaert, membres associés ; M. J. Comhaire, membre correspondant ; M. P. Raucq, membre de la Classe des Sciences naturelles et médicales.

Absents et excusés : M. R. Anciaux, Mme P. Boelens-Bouvier, MM. E. Coppieters, F. de Hen, R. Devisch, M. d'Hertefeldt, A. Duchesne, J.-P. Harroy, L. Pétilion, F. Reyntjens, R. Rezsohazy, J. Ryckmans, P. Salmon, E. Vandewoude, J.-L. Vellut, Mme Y. Verhasselt ; MM. R. Vanbreuseghem, secrétaire perpétuel honoraire et J.-J. Symoens, secrétaire perpétuel.

Souvenirs sur l'information de guerre au Congo belge

M. J. Comhaire présente une étude à ce sujet.

MM. A. Rubbens, J. Sohier et A. Stenmans interviennent dans la discussion.

La Classe décide la publication de cette étude dans le *Bulletin des Séances* (pp. 301-308).

«Van centraal-gepland naar marktconform management in Chinese staatsbedrijven via contractuele responsabiliseringssystemen?»

M. S. Plasschaert présente une étude à ce sujet.

MM. J. Comhaire, A. Stenmans et Mme M. Engelborghs-Bertels interviennent dans la discussion.

La Classe décide la publication de cette étude dans le *Bulletin des Séances*.

Concours annuel 1991

Trois travaux ont été régulièrement introduits en réponse à la première question du concours annuel 1991, libellée comme suit :

On demande une étude, relative à un ou plusieurs pays d'Afrique Noire, sur le rôle de la femme dans sa condition familiale, dans l'emploi, dans l'économie ou dans la politique, avant ou après l'indépendance.

Zitting van 21 mei 1991

(Uittreksel van de notulen)

In afwezigheid van de vice-directeur, Mevr. P. Boelens-Bouvier, wordt de zitting te 14 h 30 geopend door Mevr. Engelborghs-Bertels, bijgestaan door Mevr. L. Peré-Claes, secretaris der zittingen.

Zijn bovendien aanwezig : De HH. A. Huybrechts, J. Jacobs, M. Luwel, A. Rubbens, J. Sohier, A. Stenmans, werkende leden : de H. H. Baetens Beardsmore, Mevr. A. Dorsinfang-Smets, de HH. M. Graulich, S. Plasschaert, geassocieerde leden ; de H. J. Comhaire, corresponderend lid ; de H. P. Raucq, lid van de Klasse voor Natuur- en Geneeskundige Wetenschappen.

Afwezig en verontschuldigd : De H. R. Anciaux, Mevr. P. Boelens-Bouvier, de HH. E. Coppieters, F. de Hen, R. Devisch, M. d'Hertefelt, A. Duchesne, J.-P. Harroy, L. Pétilon, F. Reyntjens, R. Rezsöházy, J. Ryckmans, P. Salmon, E. Vandewoude, J.-L. Vellut, Mevr. Y. Verhasselt ; de HH. R. Vanbreuseghem, erevast secretaris en J.-J. Symoens, vast secretaris.

«Souvenirs sur l'information de guerre au Congo belge»

De H. J. Comhaire stelt een studie over dit onderwerp voor.

De HH. A. Rubbens, J. Sohier en A. Stenmans komen tussen in de bespreking.

De Klasse besluit deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen* (pp. 301-308).

Van centraal-gepland naar marktconform management in Chinese staatsbedrijven via contractuele responsabiliseringssystemen?

De H. S. Plasschaert stelt een studie over dit onderwerp voor.

De HH. J. Comhaire, A. Stenmans en Mevr. M. Engelborghs-Bertels komen tussen in de bespreking.

De Klasse besluit deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen*.

Jaarlijkse wedstrijd 1991

Drie werken werden regelmatig ingediend als antwoord op de eerste vraag van de jaarlijkse wedstrijd 1991, opgesteld als volgt :

Men vraagt een studie met betrekking tot één of meerdere landen van Zwart-Afrika aangaande de rol van de vrouw in haar familiale toestand, in de werk-omstandigheden, in de economie of in de politiek, voor of na de onafhankelijkheid.

- 1°) ATEM ENDAMAN, Ernest : L'évolution du statut socio-juridique de la femme camerounaise (cas des Pahouins).
La Classe désigne Mme P. Boelens-Bouvier et MM. F. Reyntjens et P. Salmon en qualité de rapporteurs.
- 2°) GRASSIVARO GALLO, Pia et VIVIANI, Franco : The origin of infibulation in Somalia — an ethological hypothesis.
La Classe désigne MM. J. Comhaire, R. Devisch et T. Verhelst en qualité de rapporteurs.
- 3°) TOMAT, Lucia : La condition socio-économique et culturelle de la femme zaïroise.
La Classe désigne Mme P. Boelens-Bouvier et MM. E. Lamy et J. Sohier en qualité de rapporteurs.

La séance est levée à 17 h 30.

- 1°) ATEM ENDAMAN, Ernest : L'évolution du statut socio-juridique de la femme camerounaise (cas des Pahouins).
De Klasse duidt Mevr. P. Boelens-Bouvier en de HH. F. Reyntjens en P. Salmon als verslaggevers aan.
- 2°) GRASSIVARO GALLO, Pia en VIVIANI, Franco : The origin of infibulation in Somalia — an ethological hypothesis.
De Klasse duidt de HH. J. Comhaire, R. Devisch en T. Verhelst als verslaggevers aan.
- 3°) TOMAT, Lucia : La condition socio-économique et culturelle de la femme zaïroise.
De Klasse duidt Mevr. P. Boelens-Bouvier en de HH. E. Lamy en J. Sohier als verslaggevers aan.

De zitting wordt gegeven te 17 h 30.

Souvenirs sur l'information de guerre au Congo belge *

par

J. COMHAIRE **

MOTS-CLÉS. — Congo belge ; Information ; Radio ; Seconde Guerre Mondiale.

RÉSUMÉ. — Durant la seconde guerre mondiale, l'existence de la radio a obligé tous les États à recourir à ce nouveau moyen d'information du public. Au Congo belge, un service a été créé à cette fin, en dépit des difficultés résultant du statut colonial et de l'occupation de la Belgique. Avant même son organisation officielle, la population a reçu des émissions plaçant les événements locaux dans le cadre général de la guerre et de plus, à partir de 1943, la métropole a pu entendre un poste à grande puissance installé par le gouvernement en exil. Des militaires congolais captaient les télégrammes alliés et ennemis. Après la guerre, la nécessité d'une information d'État n'a plus été niée et un service ouvert à Bruxelles a fonctionné parallèlement à celui de la Colonie. Dans un horizon plus large, la documentation accumulée dès la guerre a servi de base à d'importantes études.

SAMENVATTING. — *Herinneringen aan de oorlogsinformatie in Belgisch-Congo.* — Tijdens de tweede wereldoorlog heeft het bestaan van de radio alle Staten verplicht gebruik te maken van dit nieuwe informatiemedium voor de bevolking. In Belgisch Congo werd hiertoe een nieuwe dienst opgericht, ondanks de moeilijkheden ten gevolge van het koloniale statuut en de bezetting van België. Nog vóór zijn officiële oprichting heeft de bevolking uitzendingen ontvangen die de lokale gebeurtenissen in het algemene kader van de oorlog plaatsten, en bovendien heeft België vanaf 1943 kunnen luisteren naar een zeer krachtige zender die door de regering in ballingschap geïnstalleerd was. Congolese militairen vingen geallieerde en vijandige telegrammen op. Na de oorlog ontkende niemand meer de noodzaak van een Staatsinformatie, en een dienst geopend te Brussel werkte naast die van de Kolonie. In een breder perspectief diende de dokumentatie vergaard sinds de oorlog tot grondslag voor belangrijke studies.

SUMMARY. — *Memories of war-information in the Belgian Congo.* — During the second world war, the existence of Radio broadcasting compelled all States to resort to this new method of public information. In the Belgian Congo, a new department was created for that purpose, in spite of the problems caused by the colonial status

* Communication présentée à la séance de la Classe des Sciences morales et politiques tenue le 21 mai 1991. Texte reçu le 30 juillet 1991.

** Membre correspondant honoraire de l'Académie ; rue des Deux-Églises 110, B-1040 Bruxelles (Belgique).

and by the occupation of the Belgian territory. Even before its official opening, the public could hear from the radio station news bulletins placing local events in a general war context. Moreover, from 1943 on, a high-powered station installed by the government in exile could be heard in the mother country. Congolese Army men listened to both allied and enemy radio telegrams. The war over, nobody doubted the necessity of State information, and a service was launched in Brussels, parallel to the colonial one. From a wider point of view, the documentation collected in war time served as the basis of important studies.

*
* *

Durant la seconde guerre mondiale, l'existence de la radio a forcé tous les États, belligérants ou non, à recourir à ce nouveau moyen d'information du public qui répondait à une exigence réciproque. Au Congo belge, la dépendance coloniale dès le premier jour, la capitulation militaire et les tribulations du gouvernement métropolitain ensuite, ont rendu cette situation exceptionnellement délicate.

Il faut dire aussi que la situation au début de la guerre n'était pas encore, du point de vue technologique, ce qu'allaient en faire les milieux scientifiques engagés dans le conflit. La Colonie en particulier disposait bien d'un poste d'émission à grand rayon d'écoute, installé à Léopoldville depuis 1930 et familièrement connu sous le nom de «Beam», et aussi d'un certain nombre de petits postes privés, mais sans pouvoir prétendre à communiquer régulièrement avec l'Europe. Le gouvernement en exil à Londres ne pouvait donc s'adresser à la nation que par l'intermédiaire de la radio anglaise déjà surchargée par les besoins de ses alliés autant que par les siens propres.

D'un autre côté, celui du public, les postes d'écoute n'étaient guère généralisés que depuis les approches de cette même année 1930, et ils restaient trop coûteux et trop encombrants pour être à tous moments à la portée de tous. Ceux qui jouissaient de ce privilège répandaient donc les nouvelles aux parents et amis d'abord, dans les cafés et autres lieux de réunion ensuite, créant ainsi une «opinion publique» qu'il convenait d'éclairer. À ce propos, un administrateur colonial, rappelant ses propres souvenirs, a souligné les dangers de l'«affabulation» chez les indigènes (DOMONT 1948), mais le danger n'était pas moindre chez les Européens.

De là pour le gouvernement de la Colonie des responsabilités sans précédent auxquelles il n'a pas hésité à faire face avec les moyens dont il disposait, tant en termes administratifs que techniques, et avec l'aide occasionnelle du public.

Du point de vue administratif, la situation était également sans précédent pour tous les États du globe. Quoique ce fut le cas depuis plusieurs années déjà, la guerre mettait en relief comment le personnel d'information par la radio était constitué de fonctionnaires soumis en principe à une discipline permettant de faire du «speaker» qui s'adressait directement au public rien

de moins que la voix de l'État. En dehors d'événements importants, la routine de l'information quotidienne devait bien être abandonnée à des représentants de grade modeste (et Dieu sait si «aux colonies», on distinguait bien entre «fonctionnaires» et «agents»!) sujets à la possibilité d'un lapsus ou autre accident, problème irrémédiable, car si les paroles s'envolaient c'était à l'occasion pour rester ancrées dans des esprits malveillants.

Au sommet, le Congo belge a bénéficié de nombreux messages de guerre que le gouverneur général en personne prononça avec tout le talent, le courage même, que la situation exigeait. Au triste jour de la capitulation militaire, le 28 mai 1940, il en prononça même deux : un le matin, dès la première nouvelle de l'événement, le second le soir, après réception du télégramme par lequel le ministre des Colonies confirmait ce que le gouverneur général avait dit sans l'attendre : «Le Congo continue la lutte»... «Quand nous aurons fini la besogne — devait-il ajouter — et rendu le Congo à la Belgique, nous pourrions rentrer chez nous — des hommes fatigués qui ont fait leur devoir».

En face de crises incessamment répétées (le Gouvernement, le Roi, l'économie de guerre, les alliés et les ennemis), le sang-froid du gouverneur général fut un facteur décisif pour le maintien de l'ordre dans les esprits.

Le 24 juin en particulier, l'armistice français souligna l'existence d'une situation unique au monde, que l'on connaissait sans se douter des conséquences possibles : deux capitales se faisant face sur les rives d'un fleuve large d'un kilomètre à peine. La présence à Brazzaville d'un gouverneur général inféodé à Vichy créa une inquiétude que dissipa seulement le ralliement à de Gaulle du gouverneur noir du Tchad, Félix Eboué (1884-1944). Trois résidents de Léopoldville, R. Le Bussy, commissaire du district urbain, A. Brenez, journaliste, et le docteur Staub, eurent alors le courage d'aller dire ce qu'ils en pensaient à l'autorité voisine, et les liens d'amitié autant que d'intérêt commun furent rétablis, avec les passages fréquents et aisés de l'une à l'autre ville qui les avaient marqués avant cette crise.

Au même moment, le 27 août, un «message de guerre» annonça la visite aux deux capitales d'un ami influent : Lord Hailey (1872-1969), qui avait jadis déploré que le rapport annuel sur l'administration du Congo belge et du Ruanda-Urundi fut rédigé à Bruxelles plutôt que sur place (CHARLES 1938).

La presse locale n'était pas en mesure de suffire seule à la tâche, mais le gouverneur général devait, à la fin de la guerre, saluer Georges Caprassé (1904-1959), directeur du *Courrier d'Afrique* et représentant de Prescobel, en disant que «son soutien sur l'essentiel avait d'autant plus de prix que personne ne pouvait le soupçonner d'être soumis à une influence officielle» (GILLES 1989).

*
* *

Il fallut néanmoins attendre le 1er octobre 1940 pour entendre le gouverneur général proclamer officiellement la création de «Radio Congo belge - Radio

Belgisch-Congo» au sein d'un nouveau «Service de l'Information et de la Propagande», dont la signature, S.I., allait devenir synonyme d'information beaucoup plus que de propagande.

Un journaliste bien connu, Carl Goebel (1891-1959) se trouvait à pied d'œuvre, pas tout à fait par hasard, puisqu'à titre de directeur-fondateur de l'agence Prescobel, il avait fait de fréquentes visites aux quatre coins du Congo. Encore était-ce une chance que l'occupant n'ait pas eu le temps de le retenir à son domicile en Belgique. Autre coup de chance (peut-on gagner une guerre sans elle?) : Carl Goebel retrouva, à la sortie du cinéma, une vieille connaissance de Bruxelles, Joseph Van den Haute (1901-1969), récemment promu chef de bureau à Léopoldville au service du Budget-Contrôle, et le persuada de se joindre à lui. Or, il ne s'agissait pas d'une simple question d'amitié : Carl Goebel savait bien comment, avant d'être engagé par la Colonie, Van den Haute avait passé cinq ans à «Radio België» et pouvait donc faire mieux que de jouer le rôle de belle-mère d'un fils prodigue par lequel trop d'ignorants expliquaient son passage du budget-contrôle à l'information. En dépit d'hésitations de procédure administrative, le public était donc assuré de jouir de services compétents en même temps qu'ennemis de tout sensationnalisme.

L'information officielle prit ainsi le départ, sous la haute direction du lieutenant-général Ermens (1887-1954), vice-gouverneur général, et avec l'active collaboration du gouverneur général lui-même, qui ne cessa jamais de rencontrer personnellement son directeur.

Restait pour le personnel à se procurer une documentation quotidienne. Une personnalité (haute, mais pas encore coloniale) nous a un jour demandé : «Comment peut-on faire un journal parlé dans un pays où il ne se passe rien?». De fait, le problème n'était pas l'absence d'événements locaux mais plutôt l'énorme étendue de la Colonie et la lenteur avec laquelle arrivaient les messages de la province. En dépit d'instructions formelles faisant de tous les fonctionnaires des «agents de Prescobel», la règle demeurait en pratique de n'envoyer que des rapports mûrement réfléchis et autorisés. Ces rapports, néanmoins, étaient si nombreux et si intéressants qu'ils donnaient à notre journal parlé des allures de périodique très valable.

Quant à Léopoldville elle-même, tout était question d'être toujours à l'affût, d'aller sans cesse interroger ceux qui faisaient marcher la Colonie à trois niveaux, le privilège de la capitale étant d'offrir des services urbains, provinciaux et généraux tant dans le secteur privé que dans celui de l'État. Certains collaborateurs bénévoles étaient fort obligeants, d'autres moins, mais on arrivait toujours à étoffer les comptes rendus quotidiens de commentaires appropriés.

Parmi les collaborateurs privés, il y a lieu de mettre en évidence que, si la population noire ne s'exprimait pas encore sans intermédiaires, ceux-ci — les missionnaires surtout, seuls autorisés à habiter le «Belge» (la cité indigène) — ne demandaient qu'à parler. Au sommet de la hiérarchie catholique, Mgr

Dellepiane (1889-1961), délégué apostolique, c'est-à-dire en quelque sorte, consul général du Vatican, présentait, entre autres avantages, celui (rare alors au Congo belge) d'avoir des vues dépassant l'horizon d'une seule colonie. Il était, de plus, passionné d'arts africains et en musique, par exemple, savait parfaitement que l'harmonie y existait, question que l'ethnologie n'avait pas résolue à l'époque.

Une fois le départ assuré, restait le public à satisfaire. Pas question d'enquête d'écoute évidemment, mais il y avait obligation morale à donner un honnête compte rendu d'événements souvent tragiques et angoissants à la population européenne de la Colonie et même (beaucoup plus qu'on ne le comprenait généralement à l'époque) à la population africaine.

Comme toute capitale, Léopoldville attachait une grande importance aux questions de préséance, mais la guerre y avait créé un problème particulier à ce point de vue, psychologiquement important, en suspendant le va-et-vient habituel des congés dans la métropole. Certains auditeurs étaient des «premiers termes» que la chose rendait d'autant plus impatients qu'ils n'étaient pas nécessairement décidés à prolonger leur expérience coloniale, et à l'inverse des «anciens» qu'un congé «dans une région salubre de la Colonie» ou en Afrique du Sud ne suffisait plus à satisfaire. Parfois aussi des services importants, tant privés (dans la presse, par exemple) que publics, se trouvaient aux mains d'intérimaires hésitant à prendre des responsabilités en des cas difficiles ou même simplement inattendus. Les ramifications de la structure administrative suscitaient à l'occasion des critiques telles que «votre intervention ne fut pas très heureuse», parce que nous avions parlé des progrès de l'élevage dans l'île de Mateba au moment où le service des Approvisionnements demandait à l'Angola une augmentation de son quota de viande à destination du Congo belge.

*
* *

En mai 1943, le gouvernement métropolitain ouvrit à Léopoldville un poste à grande puissance, 50 kilowatts, animé par un service de son ressort, la «Radiodiffusion Nationale Belge - Belgische Nationale Radio-Omroep». Sous la direction du député Georges Housiaux, «Radio-Léopoldville» offrit à la population de la Belgique occupée des informations beaucoup plus abondantes que pouvait le faire au départ de Londres «Radio-Belgique», hôte de la BBC. À la population coloniale, il rendit de grands services, car les deux postes se complétaient mutuellement. Mieux encore, avec l'installation d'un poste identique par la France Libre à Brazzaville, on n'eut plus que l'embarras du choix sans avoir à capter des postes lointains.

La documentation internationale était reçue jour et nuit par deux téléphonistes-signaleurs de la Force Publique, écoutant en morse les télégrammes d'agences, tant ennemies qu'alliées, et les transcrivant immédiatement en

alphabet latin. Du point de vue colonial, la présence d'un corps expéditionnaire au Nigéria d'abord, au Moyen-Orient ensuite, contribua à susciter un intérêt accru pour les affaires d'Afrique en général. Parfois aussi ces agences avaient en quelque sorte des attentions inattendues pour nous. C'est ainsi que nous apprîmes par l'agence italienne Stefani le décès à La Croix-Monet d'un vétéran de 1888, le Père Emeri Cambier (1865-1943).

Les responsabilités du service colonial d'information s'étendaient alors bien au-delà du territoire congolais parce que, même si on ne nous écoutait pas facilement, il existait une abondante presse de guerre belge en des villes aussi éloignées que Téhéran et Buenos-Aires et, surtout, à New-York, où certains milieux avaient concentré depuis longtemps une attention fondamentalement anticoloniale sur l'État Indépendant du Congo d'abord, sur la colonie belge ensuite. Là, heureusement, l'hebdomadaire *Belgique Indépendante - Onafhankelijk België* et la luxueuse revue *Belgium*, servaient notre cause d'autant plus efficacement que l'information belge avait été confiée, à l'occasion de l'exposition de 1939, à un homme déjà bien connu en littérature flamande sous le pseudonyme de «Marnix Gijsen». Confirmé dans ce poste, J.-A. Gooris acquit un prestige considérable dans un milieu qu'il apprit à connaître aussi parfaitement que possible. C'était d'autant plus nécessaire que les coloniaux belges étaient mal préparés à prévoir les réactions que pouvaient susciter des documents envoyés directement à des Américains. Exemple : une photo de la «classe terminale» d'un collègue fut assez mal prise parce que, d'une part, «college» en anglais désigne un enseignement du degré universitaire qu'on doutait pouvoir exister en Afrique centrale, d'autre part, parce que la «classe terminale» semblait bien petite pour un établissement qui se targuait d'avoir mille élèves, enfin et surtout, parce qu'on ne voyait dans ce petit groupe ni fille ni élève de couleur. Le tout était à expliquer mais encore aurait-il fallu le faire.

L'information coloniale contribua aussi à mettre en relief des initiatives telles que celle du Musée de la Vie Indigène, profitant de la présence de notre corps expéditionnaire au Moyen-Orient pour ouvrir au Caire une exposition d'art congolais qui eut un grand succès et reçut la visite non seulement de visiteurs très officiels, tels le roi de Grèce, mais aussi d'africanistes de réputation mondiale comme Hassanein Bey, explorateur du désert Libyque et conseiller privé du roi d'Égypte.

À l'heure de la libération de la Belgique parut, avec la collaboration de coloniaux étrangers au «S.I.», un fort volume intitulé «Congo 1944», qui résumait aussi bien que possible, avec l'appui de nombreuses photographies, l'évolution de l'Afrique belge sous tous ses aspects au cours de dures années de guerre. Quoique certains aient affirmé jusqu'à leur atterrissage dans la Mère-Patrie, «On ne colonise pas avec des immigrés», l'impression fut assez bonne pour qu'un haut fonctionnaire du ministère des Colonies écrive : «... le Congo belge, en 1945, avait dans le monde une flatteuse réputation de richesse et

d'efficacité» et ajouter avec notre pleine approbation : «Mais cette situation économique florissante avait entraîné en contrepartie de lourds sacrifices aussi bien aux cadres européens publics et privés qu'aux populations congolaises...» (VAN HOVE 1968).

*
* *

Vint l'heure de la relève. Elle posa des problèmes ardu. Au moment où le besoin d'information restait aussi impératif que durant la guerre, quoique pour des raisons différentes, ceux qui avaient l'expérience d'années, qui en valaient bien des dizaines, s'en allaient, qu'ils fussent de «vieux coloniaux» ou des «immigrés», jouir d'un repos indispensable pour ne revenir qu'en petit nombre, leurs remplaçants n'avaient, au mieux, qu'une expérience ancienne présentant au moins autant d'inconvénients que d'avantages, surtout au point de vue des relations avec la population noire dont le «S.I.» s'était toujours plu à souligner la marche en avant.

Au service existant, on n'en ajouta pas moins un autre, consacré spécialement à cette population noire, qui eut quelque peine à se mettre en marche parce que son premier directeur, J. Quix (1900-1948), eut tout juste le temps de lancer sa revue, *La Voix du Congolais*, avant de mourir épuisé par près de vingt ans de brousse, années de guerre comprises. Le «S.I.» fit alors un sacrifice en y transférant André Scohy, un administrateur territorial que quatre ans de mobilisation suivant un premier terme en brousse avaient initié à tous les aspects de l'africanité jusqu'en Nigéria et au Moyen-Orient.

Au 2 août 1945, grande surprise à Léopoldville : deux soldats montaient la garde devant la maison d'un résidant de toute la guerre, le sénateur Robert Godding (1883-1953), dont on apprit ainsi qu'il devenait ministre des Colonies. Cette surprise fut bientôt suivie de la nomination de «Jef» Van den Haute comme chef d'un nouveau poste à Bruxelles, celui de l'«Information-Press». On ne pouvait pas mieux reconnaître les services rendus par le «S.I.» et la nécessité de mener une action parallèle à la sienne, non seulement en Europe mais aussi à l'O.N.U.

Plusieurs «anciens immigrés» restèrent attachés à l'expérience africaine acquise au «S.I.», soit à Léopoldville, tel notre photographe et peintre Élie Lebiéd, qui y fit une belle carrière privée, soit ailleurs. Ma femme (collaboratrice bénévole) et moi eurent la satisfaction de nous voir reconnaître comme «pionniers du développement communautaire urbain» (NATIONS UNIES 1959) pour les enquêtes poursuivies à Léopoldville et à Brazzaville depuis 1943, tandis qu'au Congo même, devenu Zaïre, le C.E.E.B.A. publiait non seulement des contes recueillis dans la capitale, mais aussi des études faites ou recueillies au Lac Léopold II (devenu Mai Ndombe).

En fin de compte, néanmoins, rien ne nous a plus impressionné que l'étonnement d'une fille du président Kasa-Vubu, revenant d'une visite aux Facultés

de Namur, où elle avait pu consulter une bonne sélection des documents de guerre du «S.I.», devant une certaine photographie de 1945 ; «Mais ils sont tous là!», nous dit-elle, nous montrant son père entouré de nos autres anciens «clercs» appelés à former le premier gouvernement du Congo indépendant.

BIBLIOGRAPHIE

- CHARLES, P. 1938. Deux synthèses de l'Afrique Noire. — *Bull. Inst. r. colon. belge*, 9 (3) : 691.
- DOMONT, J.-M. 1948. Élite noire. — *Courrier d'Afrique* (Léopoldville).
- GILLES, A. 1989. Caprasse (Georges-André). — In : *Bibliographie belge d'Outre-Mer*, Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, Bruxelles, 7-B, col. 44-47.
- GOEBEL, C. 1949. La presse coloniale belge et son évolution. — *Rev. colon. belge*, 4 (n° 100) : 766-775.
- MAURICE, A. 1954. Félix Eboué, sa vie et son œuvre. — *Mém. Inst. r. colon. belge*, Sect. Sci. mor. et polit., sér. in-8°, 37 (3), 55 pp.
- NATIONS UNIES 1959. Méthodes de développement communautaire urbain. — ST/SOA/S.E.R.O./32 et ST/TAO/SER.D/32, New York.
- Pourquoi Pas? Congo*. 1951. Le lieutenant-général Paul Ermens. — *Pourquoi Pas? Congo* (Léopoldville), 23 juillet 1951.
- Pourquoi Pas? Congo*. 1955. M. Van den Haute : De la Place Royale aux rives du fleuve Congo. — *Pourquoi Pas? Congo* (Léopoldville), 22 mars 1955.
- RYCKMANS, P. 1945. Messages de guerre. — Larcier, Bruxelles.
- VAN HOVE, J. 1968. Histoire du Ministère des Colonies. — *Mém. Acad. r. Sci. Outre-Mer*, Cl. Sci. mor. et polit., nouv. sér. in-8°, 35 (3), 168 pp.

Séance du 18 juin 1991

Zitting van 18 juni 1991

Séance du 18 juin 1991

(Extrait du procès-verbal)

La séance est ouverte à 14 h 30 par le vice-directeur, Mme P. Boelens-Bouvier, assisté de M. J.-J. Symoens, secrétaire perpétuel.

Sont en outre présents : Mme M. Engelborghs-Bertels, MM. J. Everaert, E. Lamy, J. Ryckmans, P. Salmon, A. Stenmans, Mme Y. Verhasselt, membres titulaires ; M. F. de Hen, Mme A. Dorsinfang-Smets, M. M. Graulich, membres associés ; M. J. Comhaire, membre correspondant ; M. A. Lederer, membre de la Classe des Sciences techniques.

Absents et excusés : MM. R. Anciaux, H. Baetens Beardsmore, E. Coppieters, R. Devisch, M. d'Hertefeldt, A. Gérard, J.-P. Harroy, A. Huybrechts, J. Jacobs, M. Luwel, L. Pétilion, R. Rezsohazy, J. Stengers, J. M. van der Dussen de Kestergat, J. Vanderlinden, E. Vandewoude, J.-L. Vellut ; M. R. Vanbreuseghem, secrétaire perpétuel honoraire.

«Pindanoten voor de ontluikende industriële revolutie.

Een alternatieve kijk op de Belgische commerciële expansie in West-Afrika (1844-1861)»

M. J. Everaert présente à ce sujet une étude qu'il a rédigée en collaboration avec M. C. De Wilde.

MM. P. Salmon et A. Stenmans interviennent dans la discussion.

La Classe décide la publication de cette étude dans le *Bulletin des Séances* (pp. 317-348).

Sur l'histoire littéraire africaine

Le Secrétaire perpétuel donne lecture d'une étude de M. M. Kane, membre correspondant de la Classe, rédigée en hommage à M. Albert Gérard.

Après avoir entendu les remarques de J. Comhaire et P. Salmon, la Classe décide par vote à mains levées la publication de cette étude dans le *Bulletin des Séances* (pp. 349-370).

Concours annuel 1991

Trois travaux ont été régulièrement introduits en réponse à la première question du concours 1991, libellée comme suit :

Zitting van 18 juni 1991

(Uittreksel van de notulen)

De zitting wordt geopend te 14 h 30 door de vice-directeur, Mevr. P. Boelens-Bouvier, bijgestaan door de H. J.-J. Symoens, vast secretaris.

Zijn bovendien aanwezig: Mevr. M. Engelborghs-Bertels, de HH. J. Everaert, E. Lamy, J. Ryckmans, P. Salmon, A. Stenmans, Mevr. Y. Verhasselt, werkende leden; de H. F. de Hen, Mevr. A. Dorsinfang-Smets, de H. M. Graulich, geassocieerde leden; de H. J. Comhaire, corresponderend lid; de H. A. Lederer, lid van de Klasse voor Technische Wetenschappen.

Afwezig en verontschuldigd: De HH. R. Anciaux, H. Baetens Beardsmore, E. Coppieters, R. Devisch, M. d'Hertefelt, A. Gérard, J.-P. Harroy, A. Huybrechts, J. Jacobs, M. Luwel, L. Pétilion, R. Rezsohazy, J. Stengers, J. M. van der Dussen de Kestergat, J. Vanderlinden, E. Vandewoude, J.-L. Vellut; de H. R. Vanbreuseghem, erevast secretaris.

Pindanoten voor de ontluikende industriële revolutie.

Een alternatieve kijk op de Belgische commerciële expansie in West-Afrika (1844-1861)

De H. J. Everaert stelt over dit onderwerp een studie voor die hij opgesteld heeft in samenwerking met de H. C. De Wilde.

De HH. P. Salmon en A. Stenmans komen tussen in de bespreking.

De Klasse besluit deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen* (pp. 317-348).

«Sur l'histoire littéraire africaine»

De Vaste Secretaris leest een studie voor van de H. M. Kane, corresponderend lid van de Klasse, opgesteld als huldeblijk aan de H. Albert Gérard.

Na de opmerkingen van de HH. J. Comhaire en P. Salmon gehoord te hebben besluit de Klasse bij stemming met handopsteken deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen* (pp. 349-370).

Jaarlijkse wedstrijd 1991

Drie werken werden regelmatig ingediend als antwoord op de eerste vraag van de wedstrijd 1991, die als volgt luidt :

On demande une étude, relative à un ou plusieurs pays d'Afrique Noire, sur le rôle de la femme dans sa condition familiale, dans l'emploi, dans l'économie ou dans la politique, avant ou après l'indépendance.

- 1°) ATEM ENDAMAN, Ernest : L'évolution du statut socio-juridique de la femme camerounaise (cas des Pahouins).
- 2°) GRASSIVARO GALLO, Pia et VIVIANI, Franco : The origin of infibulation in Somalia — an ethological hypothesis.
- 3°) TOMAT, Lucia : La condition socio-économique et culturelle de la femme zaïroise.

La Classe entend successivement les rapports de Mme P. Boelens-Bouvier et de MM. F. Reyntjens et P. Salmon sur le premier travail, de MM. J. Comhaire, J. Hoyoux (remplaçant M. R. Devisch, en voyage à l'étranger) et T. Verhelst sur le deuxième travail et de Mme P. Boelens-Bouvier et MM. E. Lamy et J. Sohier sur le troisième travail.

Après délibération, la Classe décide qu'aucun des trois travaux ne mérite d'être couronné d'un prix.

Par vote à mains levées, la Classe attribue ensuite au travail de Mme P. Grassivaro Gallo et M. F. Viviani, conformément à l'article 57 du règlement, une mention honorable accompagnée d'un montant unique de 15 000 F.

Distinctions honorifiques

Par arrêté royal du 3 mai 1991, M. R. Rezsohazy a été promu au grade de grand officier de l'Ordre de la Couronne et M. J.-L. Vellut au grade de commandeur de l'Ordre de Léopold.

Congrès «Integration in Africa»

L'Université de Khartoum organise, du 11 au 14 décembre 1991, à Khartoum, la sixième session du Congrès International d'Études Africaines sur le thème «Integration in Africa».

Adresse de contact : Secretariat of ICAS
I.A.A.S. University of Khartoum
P.O. Box 321
Khartoum (Sudan)
Tel. 75820-77044 ; Telex : 22738 KUP-SD.

Congrès «Caribbean Culture Creativity»

Le «Center for Caribbean and Latin American Studies» de l'Université d'Utrecht et la «Gesellschaft für Karibikforschung» (Berlin-Vienne) organisent à Utrecht, du 25 au 28 mars 1992, un Congrès international interdiscipli-

Men vraagt een studie met betrekking tot één of meerdere landen van Zwart-Afrika aangaande de rol van de vrouw in haar familiale toestand, in de werkomstandigheden, in de economie of in de politiek, voor of na de onafhankelijkheid.

- 1°) ATEM ENDAMAN, Ernest : L'évolution du statut socio-juridique de la femme camerounaise (cas des Pahouins).
- 2°) GRASSIVARO GALLO, Pia & VIVIANI, Franco : The origin of infibulation in Somalia — an ethological hypothesis.
- 3°) TOMAT, Lucia : La condition socio-économique et culturelle de la femme zaïroise.

De Klasse neemt achtereenvolgens kennis van de verslagen van Mevr. P. Boelens-Bouvier en de HH. F. Reyntjens en P. Salmon over het eerste werk, van de HH. J. Comhaire, J. Hoyoux (die de H. R. Devisch, op reis in het buitenland, vervangt) en T. Verhelst over het tweede werk en van Mevr. P. Boelens-Bouvier en de HH. E. Lamy en J. Sohier over het derde werk.

Na deliberatie besluit de Klasse dat geen enkele van deze drie werken met een prijs kan bekroond worden.

Overeenkomstig artikel 57 van het reglement, kent de Klasse bij stemming met handopsteken een eervolle vermelding toe met een enkel bedrag van 15 000 F aan het werk van Mevr. P. Grassivaro Gallo en de H. F. Viviani.

Eervolle onderscheidingen

Bij koninklijk besluit van 3 mei 1991 werd de H. R. Rezsóhazy bevorderd tot de graad van grootofficier in de Kroonorde en de H. J.-L. Vellut tot de graad van commandeur in de Leopoldsorde.

Congres «Integration in Africa»

De Universiteit van Khartoum organiseert van 11 tot 14 december 1991 te Khartoum de zesde sessie van het «International Congress of African Studies» over het thema «Integration in Africa».

Contactadres : Secretariat of ICAS

I.A.A.S. University of Khartoum

P.O. Box 321

Khartoum (Sudan)

Tel. 75820-77044 ; Telex 22738 KUP-SD.

Congres «Caribbean Culture Creativity»

Het «Center for Caribbean and Latin American Studies» van de Universiteit van Utrecht en de «Gesellschaft für Karibikforschung» (Berlijn-Wenen) organiseren te Utrecht, van 25 tot 28 maart 1992, een internationaal interdis-

naire sur le thème : «Caribbean cultural creativity as a response to European expansion».

Adresse de contact : Dr. Wim Hoogbergen
Vakgroep Culturele Antropologie
Universiteit Utrecht
Heidelberglaan 2
3508 TC Utrecht (Pays-Bas)
Tél. (030)53.14.15 et 53.21.11. Fax (030)53.16.19.

Comité secret

Les membres titulaires et titulaires honoraires, réunis en comité secret, élisent M. P. Raymackers en qualité de membre associé.

La séance est levée à 17 h 20.

ciplinair Congres over het thema «Caribbean cultural creativity as a response to European expansion».

Contactadres : Dr. Wim Hoogbergen

Vakgroep Culturele Antropologie

Universiteit Utrecht

Heidelberglaan 2

3508 TC Utrecht (Nederland)

Tel. (030)53.14.15 en 53.21.11. Fax (030)53.16.19.

Geheim Comité

De werkende en erewerkende leden, vergaderd in geheim comité, verkiezen de H. P. Raymaekers tot geassocieerd lid.

De zitting wordt gegeven te 17 h 20.

**Pindanoten voor de ontluikende industriële revolutie.
Een alternatieve kijk op de Belgische commerciële expansie
in West-Afrika (1844-1861) ***

door

J. EVERAERT ** & C. DE WILDE ***

TREFWOORDEN. — Aardnotenhandel ; Cohen, A. ; Decoster, J. L. ; Rio Nunez ; Serigiers, H. ; Vincent, P. ; West-Afrika.

SAMENVATTING. — De patriottische vulgarisatie m.b.t. het Boké-incident en de diplomatieke studie door R. Massinon (1965) gaven voedsel aan de «Cohen-mythe» : de ingeweken Marseillees zou de initiatiefnemer en enige voorvechter van het Belgisch koloniaal experiment in Senegambia zijn geweest. Onverklaard bleven echter zijn drijfveren en de inbreng der overige hoofdfiguranten. Geobsedeerd door een zucht naar commerciële rehabilitatie, was Cohen de spil van een weloverwogen strategie, waarin achtereenvolgens verschillende negocianten-reders (Brussel, Gent, Antwerpen) betrokken en meestal bankroet geraakten. Maar de primeur (mei 1844) van de aardnotentrافية ging naar de Gentse olieslager P. Vincent, die overigens meer dan dertig scheepsladingen verwerkte. Zijn stadsgeenoot, de katoenbaron J. L. Decoster, ten andere door een ambitieuze Cohen misbruikt, bezat al een bescheiden factorij te Rapass nog vóór de marine-kapitein Van Haverbeke daar concessie-akkoorden afsloot. De Antwerpse koopman H. Serigiers tenslotte opereerde reeds veel zuidelijker dan Senegambia, nl. tot in en voorbij de Golf van Guinea. Het Rio Nunez-experiment mislukte : de regering bleef besluiteloos omtrent de gecombineerde exploitatieformule van een eigen compagnie met factorij, ten andere een commerciële noodzaak ; de zakenwereld was wel geïnteresseerd in overheidssubsidies, maar nam weinig of geen handelsrisico's. Uiteindelijk zou Frankrijk in 1859 de zgn. «Rivières du Sud» bevoogden.

RÉSUMÉ. — *Des cacahouètes pour la révolution industrielle naissante. Une appréciation alternative de l'expansion commerciale belge en Afrique occidentale (1844-1861).* — Une vulgarisation imprégnée de patriotisme glorifiant l'incident de Boké, renforcée par l'approche diplomatique de la part de R. Massinon (1965), a donné corps au «mythe Cohen». Celui-ci présente l'immigrant marseillais comme l'initiateur et l'uni-

* Mededeling voorgelegd op de zitting van de Klasse voor Morele en Politieke Wetenschappen gehouden op 19 juni 1991. — Dit artikel is een gedeeltelijke weergave van de bevindingen uit de licentiaatsverhandeling van Chris De Wilde, voorgedragen aan de R.U.G. (1989) onder leiding van Prof. J. Everaert.

** Lid van de Academie ; Universiteit Gent, Blandijnberg 2, B-9000 Gent.

*** Bursaal Academia Belgica (Rome) ; Valkenbosdreef 7, B-8200 Brugge (België).

que champion de l'expérience coloniale belge en Sénégambie, tout en négligeant les motifs ainsi que l'apport des autres acteurs. Poussé par la frustration de se réhabiliter en tant qu'homme d'affaires, Cohen menait une stratégie sans scrupules dans laquelle il impliqua successivement plusieurs armateurs-négociants (Bruxelles, Gand, Anvers), qui, du reste, faisaient souvent banqueroute. Cependant, la primeur (mai 1844) du trafic des arachides revient à P. Vincent, un tordeur d'huile gantois à échelle industrielle, qui en importait plus de trente cargaisons. Un concitoyen, le cotonnier J. L. Decoster, exploité d'ailleurs par les ambitions de Cohen, avait déjà acquis un comptoir commercial à Rapass bien avant que le capitaine de marine Van Haverbeke y passait les fameux contrats de concession. Finalement, le rayon d'action du négociant anversois H. Serigiers portait bien au sud de la Sénégambie, en dépassant même le golfe de Guinée. L'échec de la pénétration belge au Rio Nunez s'explique essentiellement, d'une part, par l'indécision du gouvernement devant la nécessité d'adopter une formule d'exploitation qui combinerait une compagnie à une factorerie africaine ; d'autre part, par l'attitude ambiguë des milieux d'affaires, bien intéressés aux subsides, mais peu inclinés à prendre des risques commerciaux. En 1859 enfin, les soi-disant «Rivières du Sud» seront mises sous tutelle française.

SUMMARY. — *Peanuts for the awakening industrial revolution. An alternative appraisal of the Belgian commercial expansion in West Africa (1844-1861).* — A patriotic commonplace glorifying the Boké incident and reinforced by a diplomatic approach by R. Massinon (1965) gave the «Cohen myth» substance. This version recognized the immigrant from Marseille to be the initiator and the only true winner of the Belgian colonial experience in Senegambia, altogether ignoring the other players' motives. Pushed on by frustration to re-establish himself as a businessman, Cohen followed an unscrupulous strategy in which he involved several merchants-ship owners, who, besides, often became bankrupt. However, the earliest peanut trade is attributed to P. Vincent, an industrial oil pressor from Ghent, who imported more than 30 freight loads. J. L. Decoster, a cotton worker and fellow citizen, also exploited by Cohen's ambitions, had already acquired a trading-post at Rapass well before the navy Captain Van Haverbeke concluded the famous concession contracts. Finally the scope of activities of H. Serigiers, a merchant from Antwerp, reached further than the south of Senegambia, even passing through the Gulf of Guinea. The failure of the Belgian penetration into Rio Nunez can be explained in part to government indecisiveness when faced with the necessity to adopt a working plan, which would have amalgamated an African company and a factory, and also to the business world's ambiguous attitude — i.e. interested in subsidies but not inclined to take commercial risks. At last, in 1859, the so-called "Southern Rivers" were placed under French rule.

1. Inleiding

Het expansionisme is van alle tijden en nagenoeg alle Westeuropese landen, zelfs minder aanzienlijke, kunnen zich op een overzeese traditie beroemen. Zelden echter bereikte deze drang zo'n hoogtepunt als in de 19de eeuw. In de beginfase zal het schuchtere Belgische streven zich kristalliseren in de poging

om vaste voet te krijgen in het stroomgebied van de Rio Nunez, gelegen in de huidige republiek Guinea. Hoe bescheiden ook in verhouding tot deze van de toenmalige supermogendheden, ze komt des te merkwaardiger naar voor. Bekend is hoe men gedurende de jaren 1848-56 deze rivierstroken in de naam van de Belgische regering effectief van een stamhoofd pachtte, hoewel het concessieverdrag nooit door het Parlement gesluisd werd. Op het eerste gezicht kan dus ook dit initiatief geklasseerd worden onder de talrijke door spaarzaam enthousiasme gedragen opwallingen van koloniale expansiezucht, waardoor Leopold I de jonge natie politiek meer gewicht en economisch meer armslag beoogde te geven.

Het onderzoek naar de Belgische betrokkenheid in de koloniale penetratie langs de westelijke flanken van het Afrikaanse continent vóór de faze van de Kongo-Vrijstaat, leverde aanvankelijk slechts een aantal overwegend descriptieve publikaties op die bijna onveranderlijk de gezamenlijke Frans-Belgische vlootactie te Boké (bovenloop Rio Nunez) verheerlijken [1]*. Pas in 1965 verscheen in dit tijdschrift de waardevolle bijdrage *L'entreprise du Rio Nunez* door R. MASSINON [2], waarmee een wetenschappelijke benadering bereikt werd.

Het spuurwerk evolueerde m.a.w. van een patriottische vulgarisatie naar een historisch-verantwoord niveau. Toch voelen we ons — na confrontatie niet alleen met de reeds bekende, maar vooral met nieuw geraadpleegde bronnen — genoodzaakt tot het bondig formuleren van een aantal principiële beschouwingen om onze afwijkende zienswijze te verantwoorden. Massinon liet zich hoofdzakelijk leiden door overheidsdocumenten, wat eerder een politiek-diplomatieke benadering als gevolg had. De ervaring leerde echter dat deze aanpak een bedrieglijke indruk gaf, niet alleen omwille van de reeds aangestipte eenzijdigheid, maar ook omdat officiële bronnen dikwijls vaag en zelfs onjuist kunnen zijn [3]. Bovendien moet men als vorser een grote scherpzinnigheid aan de dag leggen: het is niet omdat een gebeuren nauwelijks vermeld wordt, dat het niet pertinent aanwezig is [4]. Een benadering die enkel de Rio Nunez omsluit lijkt ons evenmin houdbaar omdat de economische en politieke structuren in dit rivierbekken onlosmakelijk met de aangrenzende West-Afrikaanse kustgebieden verstrengeld liggen [5]. In dit licht mogen het aandeel en de betekenis van de inheemse handelaars — en meer in het bijzonder van de mulattenaristocratie die de commerciële uitwisselingen in de estuaria beheerste — beslist niet onderschat worden; over hun rol in het kolonisatieproces is trouwens tot nog toe amper iets geweten [6]. In de vroegere publikaties lijkt ons de historische kritiek mager: veelal blijft alles beperkt tot het aftasten van de invloed van Leopold I op deze ontwikkelingen, maar zelden wordt de fundamenteel noodzakelijke vraag gesteld, nl. naar het waarom van gestelde handelingen. We werden immers getroffen door het feit dat deze vroeg-

* De cijfers tussen haakjes [] verwijzen naar de referenties en noten, pp. 338-343.

koloniale episode wemelt van intriges. Het bevestigde niet zozeer het complexe karakter van de drijfveren, maar eerder de soms onthutsende ingewikkeldheid van de erbij horende maskering. Dit is belangrijk, vooral als men beseft dat op een amper ontgonnen koloniaal terrein de greep van het individu op het realiseren van zijn plannen rechtstreeks en groter is dan vandaag de dag. In zulke optiek dient de problematiek rond deze onderneming anders te worden geformuleerd. Zo bekeken is de klassieke vraagstelling naar de louter materiële mislukking van het project eigenlijk te bekrompen. Beter ware het te achterhalen wat, behalve de socio-economische, de individuele motieven waren. Het resultaat van deze alternatieve benadering liet niet op zich wachten: onthullingen die de originaliteit van het opzet bevestigden. Geen levenloze belangen aan het werk, maar mensen met reële drijfveren. Kortom, in deze «bekende» materie begonnen we te beseffen dat het onderzoek nog lang niet afgesloten was.

2. Abraham Cohen, idealist of intrigant?

Wie waren dan de voornaamste geïnteresseerden in dit scheeflopende avontuur? Welke zijn, beknopt weergegeven, hun — tot dusver aan de aandacht van de historici ontglipte — bedoelingen en daden geweest?

Het staat buiten kijf — zoals Massinon terecht stelt — dat de Jood Abraham Cohen de spil van het hele raderwerk was; het is echter volkomen fout hem als de initiatiefnemer of als «enige» voorvechter te beschouwen. Zijn ware betekenis werd blijkbaar nooit eerder vermoed, laat staan begrepen. Men isoleerde Cohen als een kleine ster, waar alles rond wentelde, de centrale figuur door wiens optreden alles geïnterpreteerd zou kunnen worden. Zijn ontlustering blijft evenwel moeilijk vatbaar, indien men de karakters van en de verhoudingen tussen de hoofdpersonages veronachtzaamt.

Vooraanstaand handelaar in aardnoten, geboren (1806) en bedrijvig te Marseille, raakte Abraham Cohen rond 1842, ten gevolge van speculaties, bankroet en dook in 1844 in Brussel op [7]. Reeds vanaf zijn aankomst, speelde hij met de gedachte een commerciële reis naar Senegambia te ondernemen en vond gehoor bij een in de hoofdstad woonachtige Nederlandse graanhandelaar, Jacques Sigrist (A'dam 1797 - Brussel 1875), die hem tot zijn agent aanstelde. Beiden slaagden erin de destijds belangrijkste Belgische reders, nl. de gebroeders N. & J. De Cock uit Gent, tot een associatie te overhalen voor het organiseren van een expeditie. Hun eerste poging gebeurde dus niet autonoom met een zeilscheepje, zoals Massinon beweert, maar wel met de *Marie-Louise*, een driemaster-bark van 291 ton die op 7 februari 1845 vertrok [8]. Aan boord bevonden zich een proeflading en stalen ter waarde van 30 000 F, bestaande o.a. uit buskruit, geraffineerde suiker en stroop, aan Cohen in hoedanigheid van supercargoe toevertrouwd [9]. Onder meer omdat de haven van Bathurst (Gambia-monding) toen nog Belgische goederen vrij toeliet, kende het expe-

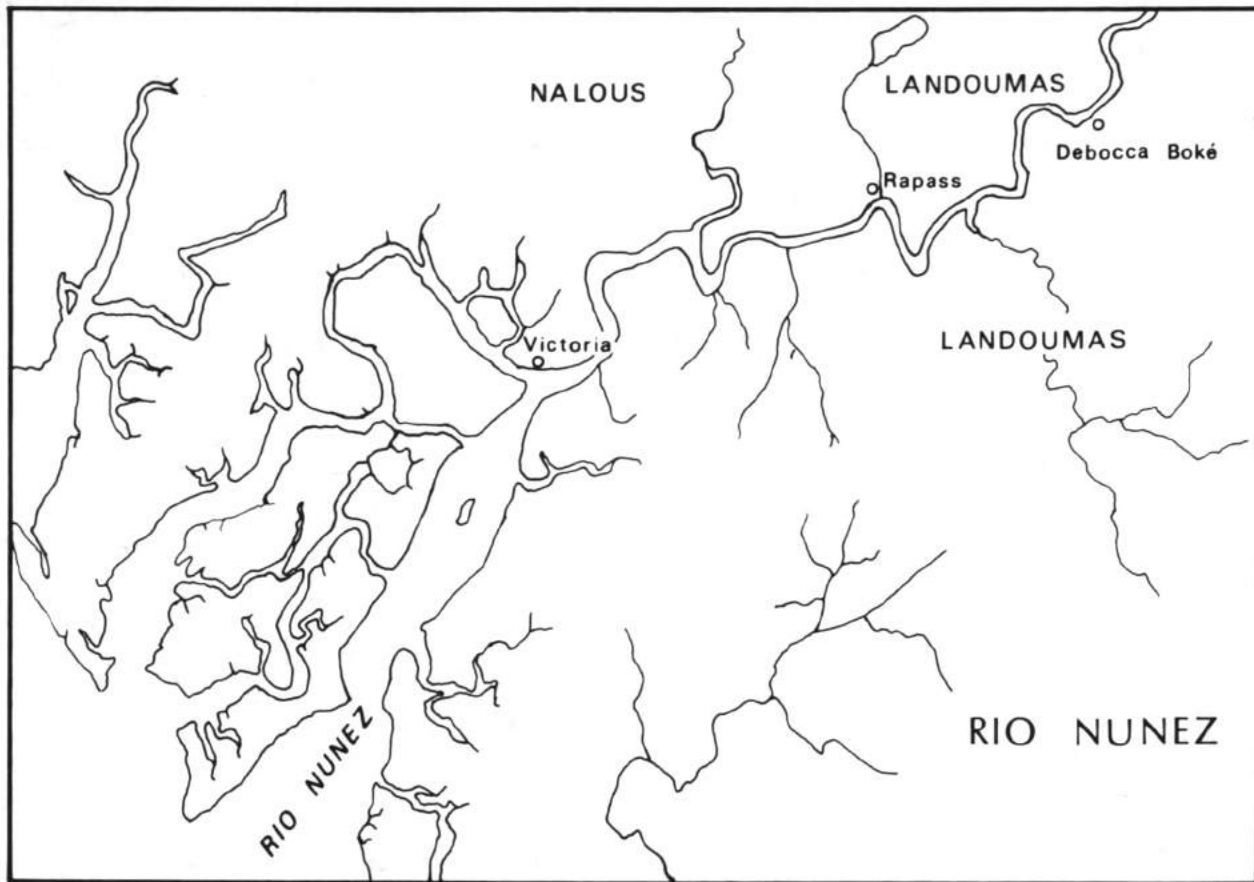

Fig. 1. — Stroombekken van de Rio Nunez. Gelegen aan de noordkust van de republiek Guinea vormt de Rio Nunez een moerassige delta, begroeid met mangroves en kokospalmen. Bij vloed en mits geringe diepgang is de stroom moeizaam bevaarbaar tot Debocca. Boké, Rapass en Victoria herbergen samen een tiental Europese handelsposten.

Bron : Eigen ontwerp, tekendienst R.U.G.

riment een batig saldo [10]. Tijdens deze reis werd voor de eerste maal het Rio Nunez-bekken bezocht.

De betrokken zakenlui en vooral Cohen moeten over dit bevredigend resultaat opgetogen geweest zijn, want koortsachtig volgden nieuwe uitredingen. Aangezien de *Marie-Louise* reeds twee weken na zijn terugkeer opnieuw naar Afrika stevende, startte de tweede campagne van Sigrist-Cohen reeds op 19 november 1845 en niet in 1846 zoals Massinon ten onrechte meent [11]. Ditmaal was het beoogde doel vermeteler : de *Marie-Louise* zou opereren in afspraak met de Engelse brik *Romulus*, gelijktijdig vertrekkend vanuit Liverpool. Eens de handelsactiviteiten voltooid, verkoos Cohen in West-Afrika (met als basis Gorée) te «overwinteren». Dit wordt dan zijn zgn. tweejarig Afrikaans verblijf, dat hij doelmatig benutte om de kusten van Senegambia commercieel te verkennen en waar hij de grondslagen van zijn vriendschap met Portugese slavenhandelaars, de mulattenaristocratie en negerstamhoofden legde. Alle bronnen spreken van een tweejarige prospectie die de joodse zakenman op de Afrikaanse kust vastgekleusterd hield. Deze termijn dient echter genuanceerd : het ging slechts om een ononderbroken verblijf van bijna één jaar [12] ; indien men echter zijn vorige reizen meerekent, dan bereikt men een geheel van tweeëntwintig maanden of nagenoeg twee jaar.

Amper een paar weken na Cohens terugkeer, nl. op 3 juni 1847, belandde op het Ministerie van Buitenlandse Zaken de eerste brief van Sigrist, tevens voorzien van de handtekening van de agent, en wel op gelijke hoogte als deze van zijn baas. Beiden drongen bij A. D. Dechamps, het toenmalige departementshoofd, aan op een exploitatieformule die de oprichting van een fort, een factorij en een compagnie zou behelzen en zij schilderden de commerciële perspectieven van Senegambia als rooskleurig af. Er volgde nu een drukke correspondentie, ook met d'Hoffschmidt-de Resteigne, de opvolger van Dechamps. Hun stoutmoedig eisenpakket werd evenwel afgewezen [13]. Maar Sigrist slaagde er wel in een éénmalige staatssubsidie van 7 000 F los te krijgen ter ondersteuning van de export van Belgische goederen ter waarde van 102 506 F, en dit met de Franse driemaster *Edwige* [14]. Na deze tocht — door de Belgische Marine geëscorteerd en waarbij luitenant-ter-zee Van Haverbeke, uit naam van de Belgische vorst, met het koninkje van de Nalous het eerste pachtcontract op 4 maart 1848 sloot — raakte Sigrist failliet. Dit bankroet werd, volgens Massinon, door verkeerde speculaties van Cohen veroorzaakt : hij buitte de economische onzekerheid uit tijdens de crisis rond 1848 en zocht, bij middel van een door hem op touw gezette petitiecampagne, de regering warm te krijgen voor een forse expeditie-subsidiëring, de stichting van een factorij en de oprichting van een compagnie, dit alles vanzelfsprekend onder zijn leiding te verwezenlijken [15]. Met dit doel deed hij in allerijl de Belgische industriesteden aan om er fabrikanten voor zijn plannen te winnen. Die berekening draaide op een mislukking uit, enerzijds omdat de centrale overheid te Brussel het project afwimpelde, en anderzijds omdat

de aangezochte industriëlen wél voor de subsidies maar niet voor de grootse plannen van Cohen belangstelling toonden [16].

De handelaar uit Marseille verviel in wanhoop, maar wist tenslotte toch één van de ondertekenaars van de petitiebrief in te palmen: Jean-Louis Decoster (Gent 1794-1867), een katoenfabrikant-reder, nauw met de familie De Cock verbonden [17]. Logischerwijze werd Cohen zijn nieuwe agent. Decoster genoot aanvankelijk voldoende prestige in brede regeringskringen en in het bijzonder bij Ch. Rogier om op 23 september 1848 een voorschot van 25 000 F te verkrijgen. Op 20 december 1848 startte een nieuwe expeditie onder de auspiciën van Decoster met diens schip, de *Emma*; supercargo was opnieuw Cohen. De gehele campagne gebeurde, net zoals het jaar tevoren, in samenwerkingsverband met de Belgische Marine. Ze liep uit op de beruchte raid op Boké en de omverwerping van het vijandig gezinde stamhoofd Mayoreh, waarna commandant Van Haverbeke het oude pachtcontract verder landinwaarts kon uitbreiden, nl. tot Boké. Dit nieuwe concessie-akkoord kwam tot stand op 5 april 1849 te Rapass, in de fort-factorij van de invloedrijkste handelaar van de Rio Nunez, Jean N. Bicaise, een mulat uit de Caraïben [18]. Omdat deze reis in nauwe samenwerking met het ministerie geschiedde, zijn we tamelijk goed op de hoogte van de voorvallen; in het bijzonder de houding en het optreden van Cohen, waar die vroeger niet zo opvallend waren, nemen hier intrigerende vormen aan.

Hoewel hijzelf zich niet actief in het wapengeweld mengde, had hij een gevoelig aandeel in de uitbarsting ervan [19]. We bezitten zelfs geen volledig uitsluitel of Cohen tijdens die geladen dagen wel steeds in het hoofdkwartier te Rapass vertoefd heeft. Er bestaat immers een door hem gesigneerd en op 27 maart 1849 gedateerd document waarbij de Portugese-Braziliaanse mulat en potentaatje van Caxeu (alias Cacheu), Honorio Per Barreto, aan Cohen stapelrechtvermindering verleende, d.i. net toen de kleine strafexpeditie uit Boké teruggekeerd was [20]. De kans dat Cohen op dat ogenblik nog in Portugees-Guinea verbleef is gering, maar men moet er rekening mee houden. Op eigen initiatief had hij het ruim van de *Emma* laten ledigen opdat de driemaster-bark in de vijandelikheden ingeschakeld kon worden en waarbij ze trouwens lichte averij opliep. Hij noemde zich overigens snoevend de reder van het schip, een bewering door sommigen een eeuw later nog altijd geloofd [21]. Na het militaire succes bood Cohen al even eigengereid — maar op kosten van Decoster — een copieus banket aan waarop ook de Franse marinecommandanten uitgenodigd waren, een gebaar dat naast Cohens nationaliteit een rol gespeeld heeft om het Franse legioen van eer te verkrijgen en dat precies in zijn pseudo-hoedanigheid van reder [22]. Deze mondaine feiten zijn min of meer bekend, maar er zijn er andere en meer geheimzinnige die bijna aan bedrijfsspionage of op zijn minst aan misbruik van vertrouwen doen denken.

Pas nadat de oorlogsschoener *Louise-Marie* onder bevel van Van Haverbeke naar België vertrokken was, met aan boord de door Cohen teruggestuurde

hulp-agent C. Dossche (ex-makelaar en Gentse volksleider), ontplooide de hoofdagent van Decoster ten volle zijn activiteiten [23]. Bekend is dat Dossche van Decoster o.m. de opdracht gekregen had Cohen te schaduwen en dat Decoster later beweerde dat Van Haverbeke voor hem hetzelfde deed [24]. Terwijl de campagne van 1848-49 voor de Gentse katoenbaron het begin van zijn virtueel failliet zou inluiden, lukte het Cohen bij de voornaamste handelaars van Senegambia niet alleen bestellingen voor een gezamenlijk bedrag van minstens 1 130 000 F in de wacht te slepen, maar ook petities los te krijgen waarin bij de Belgische regering op de spoedige realisatie van de fort-factorij-compagnie formule aangedrongen werd, m.a.w. een herhaling van Cohens handtekeningen campagne van medio 1848 [25]. Alle tekenen wijzen erop dat Cohen zich een half-diplomatiek aureool aanmatigde; hij profiteerde van het vacuüm op dit vlak en verwierf tot en met 1851 het recht de «redevance» — de jaarlijkse pachtsom die de Belgische regering aan Lamina, stamhoofd en vriend van Cohen, in goederen betaalde — te overhandigen [26]. Als men weet dat met ingang van 22 december 1850 L. Bols al tot consul voor Senegambia benoemd werd, maar dat deze de betaling eerst in 1852 mocht uitvoeren — wat trouwens met het laatste ambtsjaar van d'Hoffschmidt samenvalt — dan springt de goede verstandhouding tussen deze minister en Cohen nog meer in het oog. Behalve het feit dat Buitenlandse Zaken hem tot eind 1852 altijd indirect gesteund heeft — iets waar Cohen zich, in tegenstelling tot wat Massinon verkondigt, zéér zeker bewust van was, zijn er nog andere bewijzen voor zijn pseudo-diplomatieke status, zoals zijn rol bij de overweging tot eventuele aankoop van Bissau door de Belgische regering of de getuigenissen van tijdgenoten zoals Dossche of de Franse Minister van Koloniën [27].

Merkwaardig is hoe Cohen zijn bestellingen met de kopers regelde: nooit worden ze op naam van Decoster geformuleerd, maar wel op die van «Cohen en zijn vrienden». Hoewel het niet uitgesloten is dat er tussen Cohen en zijn patroon een grote mate van autonoom handelen afgesproken was, toch zijn er duidelijke aanwijzingen dat Cohen, zodra het bestuur ter plaatse in zijn handen was, de expeditie slechts voor eigen ambitie aanwendde. Een verder overtuigend bewijs zijn de boekhoudingsaldo's, aangetroffen in de Rio Nunez-dossiers en in de marine-administratie. Bij vergelijking kunnen we daaruit opmaken hoe de meeste van deze tegoeden met de bedragen uit het voorjaar van 1849 overeenstemmen [28]. Bovendien is het treffend dat de voor dat jaar genoteerde bestellingen behoorlijk meer producten bevatten die niet zozeer door Gent, maar eerder door Luik en Brussel geleverd konden worden, zoals wapens, metalen voorwerpen, jenever en zout.

Onvermijdelijk sterkt dit het vermoeden dat Cohen vóór zijn vertrek met de *Emma* reeds contacten onderhield met een andere financiële groep die in dezelfde periode op Senegambia voer — nl. deze rond de Antwerpenaar Henri Serigiers — of dat hij deze toenadering tenminste overwogen moet hebben.

Fig. 3. — Het Boké-incident (1849). De driemasterbark *Emma* (rederij De Cock, gecharterd door Decoster) beschiet tijdens de landingsoperatie het Landouma-dorp Boké, de tanende draaischijf van de karavaan- en rivierhandel. Ondertussen blokkeerde de (derhalve hier foutief afgebeelde) marine-schoener *Louise-Marie* stroomopwaarts de rivier en nam dus *niet* deel aan de gevechten. Deze kanonneerboot-diplomatie leverde een bijkomende terrein-concessie op, die echter al evenmin zou gevaloriseerd worden.

Bron: Afrika-Museum Tervuren, Leopold II-zaal: ontwerptekening door J.-P. Claeys voor een identiek schilderij bewaard in het Legermuseum.

In dat licht kan de betekenis van de hoger vermelde handelsdocumenten geïnterpreteerd worden. Haalde Serigiers de goederen voor zijn scheepsloadingen naar Afrika voornamelijk niet uit Luik en Brussel? Verwijst de informatie uit de boekhoudingssaldo's van de groep rond Serigiers niet onrechtstreeks naar Cohens bestellingsnota's uit 1849, toen hij nog onder Decoster werkte? En er zijn meer gegevens die voor deze visie pleiten. We stipten reeds aan dat Cohen zijn transacties pas echt na het vertrek van de Belgische marine startte. Waarschijnlijk voelde Cohen zich voortaan vrij van enige controle: de twee overblijvende agenten, Bols en Brisaert, logeerden immers in het factorij-fort van Bicaise en, na een bestelling vanwege deze laatste ter waarde van 500 000 F, voer Cohen met een kustvaarder naar Matacong, bezuiden Conakry. Daar ontmoette hij de pindanoten- en clandestiene slavenhandelaar, Isaacs (eveneens een Jood), in diens gloednieuwe factorij. Cohen moet er minstens vanaf 14 april 1849 verbleven hebben aangezien Isaacs dan reeds bij hem zijn bestelling ter waarde van 250 000 F plaatste, maar het is enkel op 23 april dat deze trafikant hem beloofde de formule factorij-fort-compagnie te steunen [29]. Nu mag men niet vergeten dat de kusten bezuiden de Rio Nunez vóór het overlopen van Cohen naar Serigiers de actieradius waren waarbinnen de gecharterde vloot van de Antwerpenaar opereerde [30]. Één van diens schepen dreef toen handel in de Rio Pongo of in de buurt ervan, een zone in de richting van Matacong. En al zijn er vooralsnog geen harde bewijzen dat hij Serigiers' schip wel degelijk ontmoette, toch moet Cohen beslist op de hoogte geweest zijn waar *Le Progrès* zich dan bevond. Naar analogie met andere archiefaanduidingen kan er van uitgegaan worden dat de twee Belgische commerciële groepen ook hier nauwlettend elkaars bewegingen volgden. Verder mag niet over het hoofd gezien worden dat de mulatten en blanke handelaars elkaar als één grote familie kenden, een samenhangheidsband precies ontstaan door de drang naar veiligheid in een dreigend milieu, waar zij als niet-geheel-geassimileerden kwetsbare enkelingen bleven en zich als groep door een spontane solidariteit probeerden te handhaven. Isaacs moet ongetwijfeld met Cohen over Serigiers' onderneming gesproken hebben, zeker als men beseft welke absolute debutanten de Belgen in dit deel van Afrika waren. Opvallend is ook dat de tijdsspanne waarbinnen Cohen de partij van Decoster verliet om naar de Antwerpenaar over te lopen ongelooflijk kort is, waarschijnlijk hoogstens tien dagen [31]. Overigens bestonden er reeds spanningen tussen Cohen en Decoster vóór de eerste afvaart van de *Emma* [32].

Een nog sterker bewijs van het feit dat Cohen op zijn minst reeds tijdens de expeditie van 1848-49 besloten had met Decoster te breken, vindt men in zijn commercieel rapport van 1849, dat hij op de *Emma* bij zijn terugreis naar Gent schreef [33]. Toen al verzocht hij d'Hoffschmidt om Bols — die ook de handelsbelangen van Decoster in Afrika waarnam — voor de kandidatuur van het te begeven ambt van consul voor Senegambia te weren om

in plaats daarvan Brisaert naar voor te schuiven. Eens Cohen zich achter de groep rond Serigiers geschaard had, deed zich een identiek lobby-fenomeen voor zoals men reeds vanaf 1847 bij Sigrist vastgesteld had : een veelvuldige druk op de regering om de factorij-fort-compagnie tot stand te brengen. Serigiers nam echter jegens Cohen voldoende afstand in acht waardoor zijn bedrijf nooit de rampzalige gevolgen onderging die Sigrist en Decoster wel te beurt vielen. Ondanks de bescherming van de groep Serigiers, liepen Cohens dromen opnieuw met een sisser af.

Ons onderzoek wees uit dat de hele Belgische Rio Nunez-episode in essentie het levenswerk van één man geweest is, wiens denken en handelen volledig daartoe gereduceerd kan worden. Na een korte proeffase (1845) voerde hij zijn plannen door volgens een weloverwogen strategie en met een hardnekkig doorzettingsvermogen. Alle topgebeurtenissen en beslissingen — ook op regeringsniveau — vinden hetzij rechtstreeks, hetzij onrechtstreeks hun oorsprong in zijn inspiratie. De factorij-fort-compagnie formule, het in contact brengen van de mulattenaristocratie met de Belgische overheid, het pachtcontract, de aanval op Boké, de Belgische diplomatiek-koloniale betrekkingen met Frankrijk en Portugal m.b.t. Senegambia, het instellen van een consulaat te Gorée, het zenden van de zoon en de neef van het stamhoofd Lamina naar Brussel om ze er op kostschool te laten studeren, enz., ze vinden allemaal direct of indirect hun oorsprong in zijn initiatief. Dan resteert alleen nog de historisch-fundamentele vraag : waarom voerde Cohen deze titatenstrijd — die hij zijn «enfant de mes rêves» noemde — en waarom juist werd België daarvoor uitgekozen?

Na grondig onderzoek blijkt dat uitsluitend het pecuniaire voordeel als drijfveer vooropstellen erg naïef zou zijn. De documenten laten uitschijnen dat Cohen, behalve het avontuurlijke karakter dat hij onbetwistbaar bezeten moet hebben, door een onstilbare honger naar eer verteerd werd. Bijna elke brief van zijn hand draagt daarvan zéér zichtbare sporen, zodat het ons bijna verbaast waarom de vorige publicaties er niet de minste blijk van geven dit begrepen te hebben, vooral als men de repercussies doorgrondt. Deze obsessie bereikte precies haar climax toen Cohen zijn wereld in elkaar voelde storten, een fase gekenmerkt door het monomaan verlangen om, na het Legioen van Eer, nu ook de Leopoldsorde te verkrijgen. Cohens brieven dragen de stempel van een vrij dramatisch en pathetisch karakter en leggen zijn meridionale ziel bloot. Uit die correspondentie valt op te maken hoe alles bij hem er op berekend was om die onstilbare honger naar eer te bevredigen, een drang die hoogstwaarschijnlijk in zijn frustratie wortelt na zijn bankroet geen aanzienlijk handelaar meer te zijn. Dit lijkt ons zonder meer duidelijk en dat bewijzen bovendien Cohens rechtvaardigingen aangaande zijn faillissement [34]. Het belangrijkste maskeringmechanisme schuilt evenwel in het woord «België», een verhulling die in zijn brief van 21 december 1851 aan d'Hoffschmidt culmineert en tegelijk zich openbaart. Daar leest men letterlijk dat hij het begrip «België»

(wat hij vroeger ook al meermalen deed) op hetzelfde niveau als zijn persoon plaatst en er zich hardnekkig mee wil vereenzelvigen; «elle et moi», ofwel «België en ik». Waarom hij ons land voor de realisatie van zijn dromen uitkoos, wordt zonneklaar: in weerwil van familieleden die in Groot-Brittannië aanzienlijke posten bekleedden, leek België door zijn economisch potentieel, zijn kleinschaligheid en zijn gebrek aan een doortastende koloniale traditie het meest geschikte terrein waar hij zonder concurrentie een eersterangsrol kon spelen en aldus zijn vroegere mislukking wreken en uitwissen [35]. Is het niet verwonderlijk en tegelijk indrukwekkend hoe deze egocentrische figuur een jong land, zijn koning, zijn marine en zijn industriëlen in zijn persoonlijke ambitie tracht mee te slepen, nl. een gekrenkt ergevoel?

Pierre Vincent, een vermeteale olieslager

Een andere bijdrage tot de verfijning van onze kennis vormt de verrassende vaststelling dat niet Cohen, maar integendeel Pierre Vincent (Gent, 1800-?) de eerste was in België om commerciële betrekkingen met Senegambia aan te knopen. Een ontdekking die opzien baart omdat noch de vorige publicaties, noch Cohen zelf over Vincent ook maar één woord reppen. De joodse handelaar had voedsel gegeven aan de hardnekkige, maar misleidende versie door er zich in zijn briefwisseling herhaaldelijk op te beroemen als eerste de Belgische vlag voor de Noordwest-Afrikaanse kust te hebben laten wapperen [36]. Deze voor Cohen kenschetsende dubbelzinnigheid is een waarschuwing voor de vorser zijn bronnen behoedzaam te hanteren. De vergissing van onze voorgangers kan men aan hun eenzijdige bronnenkeuze wijten; ze borduurden immers hoofdzakelijk voort op de officiële documenten van Buitenlandse Zaken, waar zich trouwens slechts één brief van Vincent in zwaar verminkte staat bevindt. Waarschijnlijk is Pierre Vincent in ons land tevens de baanbreker in het verwerken van pindanoten op industriële schaal geweest. Zijn fabriek, gelegen te Gent op de Visserij — een grillige landtong tussen twee Scheldearmen — was o.a. met een stoommachine van twaalf paardekracht en een zeer krachtige watermolen uitgerust. De inplanting aan de stadsrand was met zorg uitgekiend, want de haven was dadelijk binnen bereik en zeeschepen konden er moeiteloos tegen de kade van zijn bedrijf aanmeren. Evenals Lieven Bauwens was Vincent telg uit een Gents leerlooiersgeslacht, dat zich gedurende het Franse en vooral Nederlandse bewind geleidelijk aan een klein imperium uitbouwde, dat behalve olieverwerking, ook schorsmolens en een papierfabriek omvatte.

Men kan zich bij het doorbladeren van brieven van toenmalige zakenlui niet van de indruk ontdoen dat in bepaalde vooruitstrevende industriële en commerciële kringen hooggespannen verwachtingen aangaande de «wonderen» van aardnoten gekoesterd werden. In het kader van de ontluikende eerste industriële revolutie kon deze grondstof voor verscheidene doeleinden aan-

gewend worden, zoals smeerolie voor machines en treinen, en voor de vervaardiging van zeep en kaarsen. Verscheidene Belgische bronnen melden dat de aardnotenolie de «huile de Gallipoli» — een olijfoliesoort uit het oostelijk mediterraan bekken — moest vervangen.

Na eerst het beroep van leerlooier uitgeoefend te hebben, waagt Vincent vanaf 1837 zijn kans in de verwerking van oliehoudende produkten [37]. Weldra groeide zijn vestiging op de Visserij uit tot een drukke aanlegplaats voor het lijnzaad aangevoerd door Engelse, Deense, Nederlandse en Duitse koopvaardijsschepen die met veevoederkoeken als retourvracht vertrokken. Het is heel aannemelijk dat Vincent uitgebreide zakenrelaties onderhield, wat hem toeliet de commerciële ontwikkelingen in het buitenland op de voet te volgen en er zelfs in zijn bedrijf gelijke tred mee te houden.

In Vincents beheer zijn er voor de invoer van pindanoten gemakkelijk drie fasen af te bakenen. Aanvankelijk arriveerden de vrachten via Londen en deze praktijk bleef zich (weliswaar afnemend) tijdens de verwickelingen omtrent de handel met de Noordwest-Afrikaanse kust handhaven. Vervolgens kwamen er ladingen rechtstreeks uit Sierra Leone en later uit Gambia. Na geduldig speurwerk werd het ons mogelijk 3 mei 1844 als het eerste Belgische contact met bovenvermelde gebieden te weerhouden: de schoener *John Weavel* uit Sierra Leone en met bestemming Vincent [38]. Een tamelijk merkwaardige en koortsachtige pendeldienst begon zich af te tekenen. Vanaf eind 1845 ging Vincent er echter toe over zich zelf een kleine vloot aan te schaffen: de *Magellan* (in 1823 in de V.S. van stapel), de *Comte de Flandre* (uit 1842) en de *Duc de Brabant* (uit 1844 en waarschijnlijk Vincents eigen bestelling) waren betrekkelijk grote, gestroomlijnde vaartuigen van rond de 250 ton en met een dertien- à veertienkoppige bemanning [39].

Blijkbaar oordeelde Vincent de directe formule op langere termijn winstgevender en bovendien poetste het zijn blazoen op. Na eerst beroep te hebben gedaan op andere vrachtvoerders — w.o. zowel verschillende malen de gebroeders De Cock (de retourlading van de eerste Afrikaanse reis van de *Marie-Louise* met o.a. 15 000 zakken pinda's, waren door Vincent besteld) als Serigiers — zette hij zijn schepen, onder het bevel van kapiteins die aanvankelijk bij de gebroeders De Cock dienst gedaan hadden, uitsluitend op Sierra Leone en Gambia in [40]. Pas in 1845 werden vanuit de laatstgenoemde streek de eerste pinda's geëxporteerd en dit bewijst hoe nauwkeurig Vincent wel van de uitbreiding van die markt op de hoogte was [41]. Het ongelooflijk jachtig ritme, waarbij elk van zijn schepen soms tweemaal per jaar heen en weer voeren, was gezien de klimatologische dreigingen erg roekeloos en werd Vincent dan ook fataal. In het voorjaar van 1848 schrijft commandant Van Haverbeke vanuit Bathurst dat naar verluidt aan boord van de *Duc de Brabant* gele koorts uitgebroken is [42]. Hoewel we nergens andere bronnen konden terugvinden die de gegrondheid van dit bericht staven en zelfs de krant *Le Précurseur* er in haar rubriek «Sinistres» geen melding van maakt, zijn er

redenen genoeg om het bericht ernstig te nemen. De *Duc de Brabant*, op 6 september 1847 onder bevel van kapitein De Wilde uit Gent vertrokken, keerde pas op 25 augustus het volgende jaar terug! Gezag voerde nu kapitein Van der Steene en dit laat veronderstellen dat De Wilde tot de slachtoffers gerekend mag worden. Verder is het pertinent geweten dat er in 1847 te Freetown een dergelijke epidemie woedde [43]. Overigens was het dezelfde Van Haverbeke, met de *Louise-Marie* op weg naar de Rio Nunez, die in Bathurst de behoeftige matrozen van de *Comte de Flandre* met scheepsbesluit proviandeerde. De brik lag er nog steeds op de rede, nadat het schip op 25 september 1847 uit Gent vertrokken was! Verder is er nog de zwaargehavende brief aan Buitenlandse Zaken die we reeds aansneden. Daarin neemt men dat Vincent ondertussen bankroet geraakt is. Ten einde raad probeerde hij, in samenwerking met twee curatoren en door bemiddeling van de regering (via haar gezant in Londen, Sylvain van de Weyer), vanwege de Britten toestemming te verkrijgen om de *Magellan* en de *Comte de Flandre* de Gambia-rivier op te laten varen om er, krachtens een in de loop van 1847-48 afgesloten contract, een hoeveelheid aardnoten op te halen [44].

Over de precieze oorzaak van de mislukking van deze Gentse olieslager, wiens eigendommen in het voorjaar van 1851 openbaar verkocht werden, tast men voorsnog in het duister, hoewel er voldoende vermoedens te opperen zijn [45]. Het is duidelijk dat hij voor gevaarlijke risico's geenszins terugdeinsde. Naar alle waarschijnlijkheid greep zijn faillissement vrij abrupt in de herfst van 1847 plaats, want in het late najaar van 1846 waagde hij zich nog aan fikse investeringen en de aankoop van de *Comte de Flandre* [46]. Behalve de conjuncturele schommelingen tijdens de jaren 1847-48, mag het symptomatische gedrag van zijn vloot evenmin uit het oog verloren worden: onverdrotten pendelde elke eenheid heen en weer tussen de Belgische havens en Sierra Leone en/of Gambia; doch vanaf september 1847 zeilden ze nog slechts met een leeg ruim naar Afrika om vanaf 1848 de Gentse haven niet meer te verlaten. Verondersteld mag worden dat, vanaf eind 1847, Vincent hemel en aarde bewoog om zijn zaak alsnog te redden. Door speculaties in het nauw gedreven, brachten oneerlijke Afrikaanse debiteurs, door de stugge houding van de koloniale douane-autoriteiten gerugsteund, hem tenslotte de genadeslag toe. Mogelijk heeft het zinken van de Hamburgse schoener *Herold* er een aandeel in gehad, doch deze bewering is in dit verband erg wankel [47]. Feit is dat, waar Vincent elke krachtenbundeling met de overige olieslagers van zijn stad waarschijnlijk schuwde, hij wel tot de gebroeders De Cock en Serigiers toenadering zocht en ook naar samenwerking met de Antwerpse firma Catteaux-Wattel streefde; genoemde was in 1848 voorzitter van de plaatselijke Kamer van Koophandel. In 1845 verkocht deze rederij hem de *Magellan* en samen charterden ze in 1847 een Deense schoener naar Sierra Leone. Dit stut nogmaals onze originele stelling dat niet enkel Sigris, Cohen, Serigiers en De Coster als enige reders in dit kleine hoofdstuk van de Belgische koloniale

geschiedenis een rol speelden. Volledigheidshalve verwijzen we hiervoor naar de in bijlage gevoegde trafieklijsten. Heel bijzonder is ook de alleenstaande poging van weduwe Valcke-Deknuyt, die vanuit Oostende haar schoener van 150 ton, de *Auguste* (niet te verwarren met het gelijknamige schip uit de vloot van de gebr. De Cock), met een zéér heterogene vracht op de kusten van Senegambia liet afstevenen. Maar niemand evenaarde Vincent, zeker niet wat de intensiteit van zijn overigens solitair gevoerd beleid betreft; hij was de onbetwiste specialist van de aardnoteninvoer. In de veronderstelling dat tot 1848 de paar Afrikaanse scheepsladingen van de gebroeders De Cock plus deze met vooralsnog ongekende consignataris ook voor hem bestemd waren en men daar de onrechtstreekse aanvoer uit Londen mag aan toevoegen, dan bereiken we in een tijdsspanne van *slechts vijf jaar* (1844-48) het overrompelende totaal van minstens *zesendertig* scheepsladingen, ronduit een record!

Vincent bleef door de historici onopgemerkt omdat hij zich noch met politiek, noch met koloniale avonturen inliet; hij wilde slechts industrieel zijn en als dusdanig rijkdom vergaren. De *Magellan*, de *Duc de Brabant* en de *Comte de Flandre* tastten niet — zoals de schepen van Serigiers, De Cock en Decoster — aarzelend de flanken van het zwarte continent af. Zonder twijfel beschikte Vincent over Engelse of koloniale relaties, waarvan hij de namen angstvallig voor concurrenten geheim hield en die zijn vloot steeds een vaste bestemming verzekerden. Ofschoon Cohen als supercargo tijdens de eerste reis van de *Marie-Louise* over de voor Vincent bestemde lading diende te waken, en hoewel hij altijd alert was voor de nieuwste snufjes in de industriële verwerking van pinda's en bijgevolg Vincent beslist persoonlijk gekend moet hebben, is het bijna verdacht te noemen hoe hij die Gentse olieslager in zijn lijvige correspondentie stelselmatig verzwijgt. Deed hij dat trouwens niet evengoed met Sigrid na diens bankroet? Welke andere reden dan eigenbelang kan hier aangevoerd worden? Volgens Cohens redenering zouden invloedrijke ingewijden, alleen al bij het onder ogen krijgen van de naam van een bankroet zakenman gespecialiseerd in voornoemde koloniale branche, zijn plannen kunnen wantrouwen en zijn levensdroom dwarsbomen.

4. De Afrikaanse factorij van Decoster : een niet op te helderen mysterie?

Gewoonlijk laat de beschikbare vakliteratuur doorschemeren dat de opslag van handelswaar, bestemd hetzij voor de inboorlingen, hetzij voor de thuismarkt, overwegend gekanaliseerd werd langs de factorijen van de in Bissau en Cacheu neergestreden *assimilados* of door bemiddeling van de machtigste zakenman van de Rio Nunez, Jean N. Bicaise, een uit de Engelse Antillen afkomstige mulat. Vooral Cohen, die zijn uitstekende verstandhouding met de door hem als ijdelziek bestempelde Portugezen uitbuitte en daarbij zichzelf het statuut van een soort half-diplomatiek afgevaardigde van de regering te Brussel aanmatigde, slaagde er in te Bissau voordelige akkoorden af te sluiten.

Fig. 5. — De «habitation» van J. B. Nicaise. De goed uitgeruste handelspost van deze gecultiveerde mulat was gelegen te Rapass. Eind 1848 stond de ongekroonde koning van de Rio Nunez wellicht een *dépendance* af aan de Gentse katoenbaron-reder J. L. Decoster. Deze installeerde er zijn agent L. Bols — de latere consul-generaal in Gorée.

Bron : Legermuseum Brussel, Prentenkabinet : DB(d) 10703 (lithografie).

Zo sleepte hij gunstige haventoltarieven in de wacht en bood José Caetano Nozzolini (1801-ca. 1860) — gouverneur, voornaamste handelaar en brutale slavendrijver — hem aan pakhuizen te bouwen op het Hekseneiland, gelegen voor de rede van dit stadje. Bicaise vergastte de Belgen op dezelfde sluwe mildheid. Hij was een elegant hedonist en toch doorgewinterd handelaar die in 1838 de te Rapass gelegen fort-factorij van Mr. Poreter overnam [48]. Deze door ooggetuigen als fraai geprezen nederzetting en draaischijf van commerciële bedrijvigheid tussen binnenland en kust, herbergde goederen van de twee met elkaar wedijverende Belgische groepen, Serigiers en Decoster [49].

Nagenoeg alle in die overzeese handel betrokken partijen smeken alarmerend de regering om de oprichting van een fort-factorij als *conditio sine qua non* om op een zo goedkoop en veilig mogelijke manier de ruilhandel te beschermen en die een doorlopend karakter te waarborgen. Met een onvermijdelijk seizoen-gebonden verkeer en bij onstentenis van een bestendige infrastructuur, waren de voor de Belgische huizen werkende kapiteins — meer dan hun collega's in dienst van andere naties — gedwongen hun toevlucht te nemen tot halfslachtige regelingen, zoals het verlenen van krediet en het achterlaten van goederen bij onbetrouwbare debiteurs, praktijken die schrijnende verliezen veroorzaakten. Al gaf Brussel, na lang dralen, aan die noodkreten tenslotte geen gevolg, toch richtte de Gentse firma Decoster in de Rio Nunez zelf een bescheiden factorij op.

Ook deze ontdekking baart opzien : geen enkele vroegere publicatie maakte er ooit melding van ; zelfs Monheim blijft, zoals gebruikelijk, onjuist en vaag [50]. Er zijn nochtans genoeg aanwijzingen voorhanden, maar helaas blijven ze onsamenhangend. Alle signalementen situeren de factorij te Rapass, maar niet precies waar. Ze werd in december 1848 opgericht, dus nog vóór de *Emma* er tijdens haar eerste Afrikaanse reis ankerde [51]. In het najaar van 1849 schrijft het Gentse stadsbestuur dat de handelspost nog in half verwilderde toestand verkeerde. Daarbij bestaan er nog een drietal documenten die staven dat Decoster in Afrika grondeigenaar was, waarschijnlijk o.m. in het niet nader te lokaliseren Nagogdochu [52]. Virtueel bankroet, ondernam hij in 1852 nog een laatste vertwijfelde poging om een aanmoedigingspremie vanwege de regering los te krijgen ; hij bestookte daarvoor alle ministeries met dezelfde onbeantwoorde brief, waarna hij dit prestigeproject opgaf. Klaarblijkelijk lag de factorij onder de beschermende hoede van Bicaise's kanonnen en stelde ze niet veel voor. Mogelijk was het een belendend gebouw dat Decoster voor een matige prijs van de mulat overgenomen had.

Ook over dit magazijn van zijn werkgever repte Cohen nergens een woord in zijn correspondentie. We weten hoe hij op 14 juli 1849, enkele dagen na de aankomst van de *Emma*, trots de kopieën van de koloniale bestellingen aan d'Hoffschmidt overhandigde. De dubbelzinnige houding van de minister, die Cohens eigengereid gedrag — tenslotte voor Decoster nadelig — niet laakte, maakt onze veronderstelling, dat Cohen toen al met de concurrerende

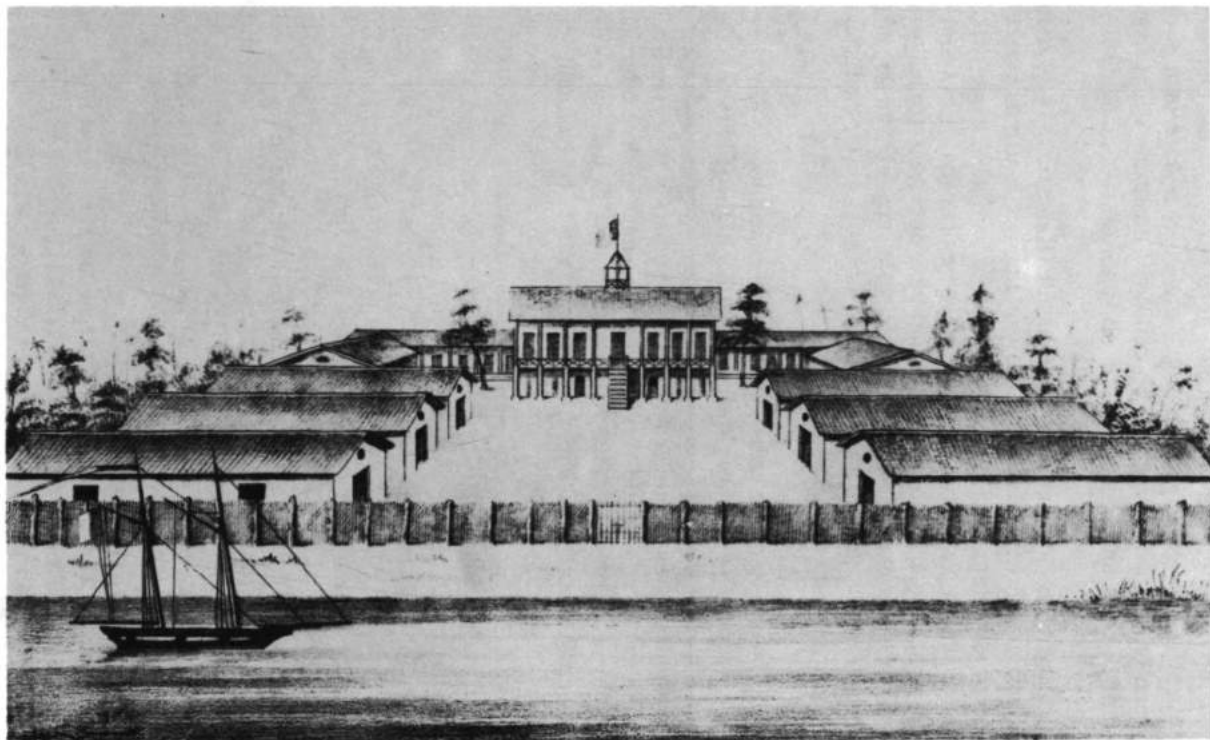

Fig. 6. — Een «comptoir fortifié» volgens A. Cohen. Dit geïdealiseerde ontwerp voor een fort-factorij voorzag een comfortabel logies voor officieren en beambten, twee kazerne-vleugels voor neger-soldaten en zes pakhuizen, alles omheind door een palissade. Het schip op de stroom gelijkt verrassend goed op de Belgische krijgsschoener *Louise-Marie*.

Bron : Commercieel rapport A. Cohen aan MBZ (1851).

partij van Serigiers contacten onderhield, nog meer aanvaardbaar. Daarbij is het niet uitgesloten dat bepaalde bewindslui op Buitenlandse Zaken van die ommezwaai op de hoogte waren en zochten dezen Rogier — die Decoster en derhalve diens factorij meer genegen was — te isoleren door hem voor voldongen feiten te plaatsen bij middel van de door Cohen uit Afrika meegebrachte schriftelijke steunbetuigingen voor de factorij-fort-compagnie formule [53].

Vermelden we tenslotte nog dat Louis René Bicaise (Rapasse, 1847-?), zoon van Jean N. Bicaise, minstens vanaf de lente van 1853 te Gent bij Decoster als student inwoonde en pas in 1868, een jaar na diens overlijden, naar Afrika terugkeerde en zich daar als zakenman te Freetown vestigde [54]. Het spookbeeld van een nijldige compensatiepolitiek dringt zich op : waar Cohen van de regering gedaan kreeg de kinderen van Lamina voor rekening van de staat kostschool te laten lopen, zo gebeurde tussen zijn rivaal Decoster en Bicaise iets gelijkaardigs, weliswaar op privé-niveau.

5. Henri Serigiers : vader van de eerste expedities naar de Equatoriaal-Afrikaanse kusten en het Ali Manso-akkoord

Nauwelijks waren de verkennende expedities van Sigrist, N. & J. De Cock en Vincent van start of er mengde zich een Antwerpenaar in deze commerciële wedloop : Henri Serigiers (? , 1800 - Berchem, 1882). Hij was een eerder terughoudende groothandelaar in wijnen en het brein van talrijke uitredingen. Over zijn loopbaan wou hij iets kwijt toen Cohen hem in de besloten wereld van Buitenlandse Zaken introduceerde : een brief aan Partoes vertelt ons hoe hij reeds op vijftientigjarige leeftijd schepen charterde waardoor o.a. regelmatige verbindingen met het Ottomaanse rijk en Latijns-Amerika in leven geroepen werden [55]. Opwindend daarbij is te vernemen dat hij als eerste Belgische schepen de hele Afrikaanse Westkust tot in Gabon liet afronden [56]. Andere bronnen bevestigen deze gang van zaken : zo zijn er de avonturen van de *Amalia* (379 ton), op 13 september 1845 uit de Antwerpse haven vertrokken ; eerst werd de bark door het Franse fort Aumale in de Gabonrivier in beslag genomen, maar dank zij een list van de kapitein kon ze ontsnappen en via Brazilië huiswaarts keren [57]. Deze odyssee dwong Serigiers echter nieuwe reizen naar Equatoriaal-Afrika te organiseren. Inderdaad, dezelfde bron licht ons verder in hoe niet alleen goederen in Aumale achtergelaten moesten worden, maar dat bovendien diverse, langs de Afrikaanse kust gevestigde handelshuizen, debiteurs van de Antwerpenaar waren geworden. Om die redenen zag hij zich verplicht de galjoot *Jean de Locquenghien* er opnieuw heen te zenden [58]. Tijdens de zeven maanden durende tocht deed het schip o.a. het Portugese eiland São Tomé aan en bestond zijn retourlading uit produkten die onmogelijk uit Senegambia afkomstig kunnen geweest zijn, zoals cacao [59].

Hoewel er nergens verduidelijkt wordt waar Serigiers' schuldenaars van de *Amalia* zich precies bevonden, wijzen alle tekenen erop dat ze ten zuiden van Senegambia woonden. Niet alleen kunnen retourwaren naar een bepaalde bestemming verwijzen, maar bovendien zijn er nog twee andere bronnen die de hogergenoemde stelling bekrachtigen. Enerzijds is er de expeditie van de *Gustave-Adolphe* die gelijktijdig met de *Jean de Locquenghien* opereerde en waarbij het concessie-akkoord met Ali Manso, vorst van het Susu-koninkrijkje Sombia — landinwaarts benoorden de Kolente of Great Scarcies-River gelegen — gesloten werd [60]. Anderzijds is er de reeds geciteerde brief van Serigiers aan Leopold I, waarbij eerstgenoemde blijft herhalen dat hij Afrikaanse debiteurs heeft, er nadrukkelijk aan toevoegt hoe een schip de tegoede retourwaren gaat proberen op te halen en dat hij weigert nog met Europese factorijen handel te drijven. Precies om die reden zond Serigiers de *Gustave-Adolphe* naar Afrika [61].

Ofschoon het ons toegemeten bestek belet onze bewijsvoering tot in de bijzonderheden te ontwikkelen, kan onomwonden gesteld worden dat Serigiers' commercieel streefdoel aanvankelijk niet in Senegambia lag, maar dat er daarentegen minstens drie en vermoedelijk vier campagnes naar de golf van Guinea en zelfs zuidelijker zeilden, en die daarbij onvermijdelijk de belangrijke Nederlandse, Britse of Deense fort-factorijen aandeden. Dit druist in tegen Massinons bewering als zouden de Belgen tussen 1845-60 nooit handel gedreven hebben bezuiden Senegambia [62]. Cohen voert ten andere in zijn correspondentie ook enkele malen de kustzone bezuiden Senegambia als potentieel handelsgebied aan. Verder wijst de reconstructie van de scheepstrafieken uit hoe Serigiers na zijn onbeantwoorde brief aan Leopold I toch nog schepen naar Afrika bleef sturen [63]. Er mag integendeel gerust aangenomen worden dat tussen Serigiers en de overige reeds vermelde reders een stille, maar vinnige concurrentieslag uitgevochten werd, waarbij men elkaars scheepsbewegingen nauwlettend in de gaten hield; ook het cultiveren van een persoonlijk imago door middel van hopelijk succesrijke experimentele reizen was wellicht even belangrijk als winstbejag. Waarom anders richtte Serigiers zijn reeds geciteerd schrijven op 10 december 1847 aan de koning, juist één week vóór de afvaart van de *Edwige* en de *Louise-Marie*, de marine-schoener onder bevel van commandant Van Haverbeke? In die brief licht hij de vorst in hoe er al een concessie voor de aanleg van een fort-factorij met vruchtgebruik van de omringende gronden door Ali Manso aan de supercargo van de *Gustave-Adolphe* (terug te Antwerpen, uit Conakry over Lissabon, op 16 december 1846) aangeboden werd, een concessie overigens aan goedkopere voorwaarden dan deze achteraf gesloten met het stamhoofd Lamina. Tenslotte moet ook worden aangestipt dat de Engelse handelaar, die de supercargo Knudsen met Ali Manso in contact bracht, hoogstwaarschijnlijk niemand minder dan Isaacs van Matacong was. Deze bevinding kan vergaande gevolgtrekkingen opleveren, zeker als men de

verhouding tussen deze laatste en het duo Bicaise-Lamina zou kennen. Indien ze concurrenten waren, worden de achtergronden nog spannender!

*
* *

Ons onderzoek bekeek de Rio Nunez-episode uit een andere invalshoek. Het bracht aan het licht dat het experiment in wezen het levenswerk van één man was en zijn bedoelingen door een persoonlijke tragiek gedreven werden, nl. zijn gekrenkt eergevoel om als failliete handelaar uit Marseille geen bevredigend sociaal aanzien meer te genieten. Daarbij haakte hij in op nieuwe economische behoeften. Zijn verwachtingen werden niet ingelost door de verdeeldheid binnen het Belgisch kabinet en in de zakenwereld. De vorige historiografie werd door een eenzijdige bronnenkeuze vertekend en daardoor ontstond de «Cohen-mythe». Van deze episode uit ons koloniaal verleden zal wellicht veel onbekend blijven omdat het privé-aandeel in dit experiment groter is dan aanvankelijk verondersteld, maar adequate bronnen niet beschikbaar zijn. Misschien miste België hier een kans toen al een koloniale mogendheid te worden, want vanaf 1859 werden de «Rivières du Sud» — w.o. de Rio Nunez — door Faidherbe, gouverneur van Senegal, voor Frankrijk bevoogd.

TOELICHTING

Scheepstrafiek uit/naar West-Afrika (1844-1860) (fig. 4)

De grafiek pretendeert geen absolute juistheid, vermits de bronnen teveel gapingen vertonen. Soms ontbrak de tonnenmaat, zodat deze schepen niet in de grafiek zijn opgenomen. Bovendien ontsnapt ons de belangrijke betekenis van het transitoverkeer. Derhalve heeft de grafische reconstructie vooral een indicatieve waarde.

Geraadpleegde bronnen (tevens geldig voor de statistische bijlage) :

- ARA, Bestuur van het Zeewezen, 1577 t/m 1597 (Antwerpen, 1840-1860), 1724 t/m 1739 (Gent, 1840-1860), 1691 t/m 1697 (Oostende, 1841-1847).
- Beveren-Waas, Rechtbank van Koophandel, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 55, 56 (Zeereisverslagen).
- MBZ, Rio Nunez, 2024/III.
- *Le Précurseur*, jaargangen 1844 t/m 1860 (Partie maritime).
- *Gazette van Gent*, jaargangen 1844 t/m 1850.

REFERENTIES EN NOTEN

- [1] DU COLOMBIER, Th. 1920. Une expédition franco-belge en Guinée : La campagne de la goëlette de guerre *La Louise-Marie* dans la colonie belge du Rio Nunez (1849). — *Bull. Soc. belge d'Ét. colon.*, pp. 178-210.
- DUCHESNE, A. 1949. Un centenaire oublié. Le combat de Debocca (Rio Nunez), 24 mars 1849. — *Le Carnet de la Fourragère*, 8 : 411-420.

- MARROY, Ch. 1930. La colonie belge du Rio Nunez et l'expédition franco-belge de Boké en 1849. — *Bull. d'Ét. et d'Inform. de l'Éc. sup. de Commerce St-Ignace d'Anvers*, 47 pp.
- MONHEIM, Ch. 1949. Le centenaire du premier engagement naval de notre Marine royale. Le Rio Nunez... — *Rev. colon. belge*, 90 : 413-415.
- MONHEIM, Ch. 1950. Le Rio Nunez. Une colonie pour 5.000 fr. — *Commun. de l'Acad. de Marine de Belg.*, 5 : 45-82.
- [2] MASSINON, R. 1965. L'entreprise du Rio Nunez. *Bull. Séanc. Acad. r. Sci. Outre-Mer*, nouv. sér., 11 (2) : 304-353 ; en *In* : L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1835), Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, Bruxelles, pp. 311-360.
- [3] Vergelijk bv. de gegevens van in- en uitgaand havenverkeer door Partoes, directeur van Buitenlandse Handel en Consulaten, op 6 september 1847 overgemaakt aan zijn superieur, d'Hoffschmidt, Minister van Buitenlandse Zaken (voortaan MBZ), met deze afkomstig van het loodswezen van de Belgische havens.
- [4] De slavenhandel kende rond deze tijd een laatste oplakkering ; nochtans wordt er in de dossiers van het MBZ, en al evenmin in de rapporten van de commandanten van de *Louise-Marie*, Van Haverbeke en Petit, omzeggens nooit melding van gemaakt. Uitzonderlijk signaleert Petit in zijn reisverslag van 8 juni 1853 de slavenhandel die de Spanjaarden af en toe in de Sherbro-rivier bedrijven.
- [5] Dit ruimere kader geldt eveneens voor het Belgische overheidsbeleid, dat, vooraleer het geïnteresseerd raakt in Centraal-Afrika, zijn Marine naar de Goudkust zal sturen. Ook deze episode is als een prelude van de Kongo-idee te beschouwen.
- [6] BROOKS, G. E. 1970. Yankee traders, old coasters and African middlemen. A history of American legitimate trade with West-Africa in the nineteenth century. Boston University Press, Boston, p. 202.
- [7] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Cohen aan d'Hoffschmidt, Minister van Buitenlandse Zaken, 21.12.1851.
- [8] Algemeen Rijksarchief Brussel (voortaan ARA), Bestuur van het Zeewezen, nr. 1726, registers van het in- en uitgaand havenverkeer van Gent.
- [9] *De Gazette van Gent*, 09.02.1845.
- [10] MBZ, Afrique Française, AF/7, Commercieel rapport Cohen d.d. 10.07.1849 aan het MBZ.
- [11] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Sigrist en Cohen aan het MBZ, 03.06.1847.
- [12] Cohen begon eind mei of begin juni 1846 zijn overwintering op Gorée en keerde volgens schatting rond eind april, begin mei 1847 naar België terug, misschien met de *Joseph*, een schip van de gebroeders De Cock, dat op 16 mei 1847 te Gent arriveerde.
- [13] *Ibid.*, d'Hoffschmidt aan Sigrist, 10.10.1847.
- [14] MBZ, Afrique Anglaise, AF/6a, id., 08.11.1847.
- [15] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Cohen en diverse handelaars aan het MBZ, 30.06.1848.
- [16] *Ibid.*, Cohen aan Rogier, Minister van Binnenlandse Zaken, 31.07.1848.
- [17] *Ibid.*, Cohen aan d'Hoffschmidt, 10.06.1848.
- [18] DU COLOMBIER, Th. 1920. *Art. cit.*, nota [1].
- [19] «... En rapportant les circonstances de cette expédition dont j'ai été témoin oculaire et actif, je n'ai pas cité le nom Cohen, par une raison fort simple, c'est que

- cet individu n'avait pas eu le courage de nous accompagner ; il était resté tranquillement au bas de la rivière à sept lieues du combat». DOSSCHE, C. In : *Le Messenger de Gand et des Pays-Bas*, 07.02.1850.
- [20] Ze bedroegen o.a. maandelijks 5 F per ton in de magazijnen van Barreto. MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Barreto aan Cohen, Caxeu, 27.03.1849.
- [21] «Notre concitoyen (?), l'armateur (?) Cohen, possédait dans ces parages un comptoir (?) vers lequel il envoyait depuis deux ou trois ans deux petits voiliers (?) qui y échangeaient des marchandises de fabrication belge». MONHEIM, Ch. 1950. Le Rio Nunez. Une colonie pour 5.000 fr. *Comm. de l'Acad. de Marine de Belg.*, 5 : 45-82.
- [22] DOSSCHE, C. In : *Le Messenger de Gand et des Pays-Bas*, 07.02.1850.
- [23] Dossche maakt van die kanonneerboot-diplomatie melding in *Le Messenger de Gand et des Pays-Bas* van 13.02.1850, een goed gekozen datum overigens, gezien de *Emma* de volgende dag van een tweede reis in de Gentse haven arriveerde. Massinon beweert dat er slechts één verslag van de aanval op Boké de publieke opinie bereikte, nl. dit in *L'Indépendance belge* van 02.08.1849, ondertekend door «Un de vos abonnés», volgens hem niemand minder dan Cohen. Massinon citeert ook nog de nieuwsgierige perscommentaren in *Le Journal d'Anvers* van 17.08 en 12.09.1849. Hij vergeet evenwel eraan te herinneren dat er nog een even uitgebreid verslag van die aanval in *Le Journal de Commerce d'Anvers* verscheen, d.d. 06.06.1849, net vier dagen vóór de eerste terugkeer van de *Emma* te Gent. Dit was dus m.a.w. de vroegste reactie in de Belgische media omtrent deze gebeurtenis en de auteur was precies C. Dossche.
- [24] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Cohen aan MBZ, 07.03.1853.
- [25] We bezitten dergelijke brieven o.a. van Isaacs uit Matacong (23.04.1849) en van Nozzolini uit Bissao (04.05.1849).
- [26] *Ibid.*, L. C. F. Varlet, directeur van de Binnenlandse Handel bij MBZ, aan d'Hoffschmidt, 08.11.1851.
- [27] In een schrijven van 16.10.1850 maakt Cohen d'Hoffschmidt vertrouwd met een brief die hij van de Franse Minister van Koloniën gekregen had om die aan zijn Belgische collega te overhandigen.
- [28] ARA, Bestuur van het Zeewezen, nr. 4174, d'Hoffschmidt aan Petit, commandant van de *Louise-Marie*, 22.12.1852.
- [29] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, «Demande d'actions de M. Isaacs de Matacong pour 15 000 F», 23.04.1849.
- [30] «... des ventes ont été faites à Dobrica, Conackry, Coninba, Tawanco, Madina, Morabararly, etc.». *Ibid.*, Serigiers aan Leopold I, Anvers, 10.12.1847.
- [31] De laatste maal dat Cohen met de firma Decoster verbonden kan worden, dateert van 18 augustus 1850, toen hij bij Rogier subsidies voor een tweede expeditie van de *Emma* aanvraag. Op 30 augustus richt Serigiers zijn eerste brief naar MBZ m.b.t. de oprichting van een compagnie ; men kan er tussen de regels lezen hoe deze idee reeds vóór die datum in Antwerpen circuleerde. Zonder het retrospectief van een langere voorgeschiedenis is de inhoud verdacht origineel.
- [32] «Il (= Decoster) ne peut plus envisager le prétexte des avantages que l'on accordait à Cohen». MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Edmond ? van Binnenlandse Zaken aan Partoes, directeur van Buitenlandse Handel bij het MBZ, 11.07.1847.
- [33] *Ibid.*, Cohen aan d'Hoffschmidt, 14.07.1849.

- [34] «Un procès m'avait été intenté [en France] à l'occasion de mes anciennes affaires ; après avoir gagné en première instance, un jugement de la Cour d'Appel à la date du 30 décembre 1846 en confirmant le dire des premiers juges contenant comme dernier considérant : 'Attendu que Cohen a toute capacité pour se livrer à de nouvelles affaires commerciales ou autres ... puisque si Cohen arrive à la meilleure fortune, comme il y travaille de la manière la plus active et la plus honorable, il ajoute à la garantie de ses créanciers...'. Peu de temps après ... M. Larcher, président de la Cour et qui avait prononcé le jugement, aujourd'hui procureur-général de la République, m'écrivait : 'Je regrette bien vivement le malheur arrivé à votre petit chien ; je vous l'avais offert comme un emblème de l'étroite amitié'...». *Le Messager de Gand et des Pays-Bas*, 12.02.1850.
- [35] «... souvent on me traitait de fou, de belgomanie ... il est impossible que la Belgique ne me soit pas reconnaissante, malgré mon titre d'étranger, de ce que j'ai fait et continué de faire pour elle ; elle et moi, disais-je, en recueillerons les fruits et mes enfants se trouveront bientôt à la tête d'un établissement d'autant plus honorable qu'il est tout de la création de leur père...». MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Cohen aan d'Hoffschmidt, 21.12.1851.
- [36] «... mais en m'y [Brussel] fixant à peine, je m'aperçus que la Belgique pouvait établir des rapports sérieux et utiles avec la Côte d'Afrique dont je connaissais le commerce ; je songeais en 1844 à y faire pour la première fois le pavillon belge ... j'avais fait saluer sur cette partie de la Côte pour la première fois le pavillon belge». MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Cohen aan d'Hoffschmidt, Bruxelles, 21.12.1851.
- [37] *Wegwijzer van de Stad Gent*, 1837.
- [38] ARA, Bestuur van het Zeewezen, nr. 1726 ; *Le Précurseur*, Partie Maritime, 05.05.1844.
- [39] De *Comte de Flandre* deed veel stof opwaaien. Het schip verbond zijn naam met een schandaal en proces dat jarenlang aansleepte en de publieke opinie bezighield. Comaille, Belgisch consul te Kaapstad, had nl. het avontuurlijk plan uitgebreed om met deze brik vol fabrieksgoederen een wereldreis te maken om aldus de Belgische produkten in alle windstreken bekend te maken. De onderneming, waaraan de overheid haar steun verleend had, werd een lachwekkende flater die niettemin gevoelig verlies veroorzaakte ; amper voor de kust van Rams-gate, leed het vaartuig schipbreuk. Tenslotte verlamde het enigszins het initiatief in de Rio Nunez en dat zowel van regerings- als privézijde.
- [40] De lading aardnoten in de op 31.08.1845 van een uitputtende expeditie terug-gekeerde *Jean de Locquenghien* ging ook naar Vincent. Dit schip was door Serigiers gecharterd geweest.
- [41] «In 1845 ground-nuts were, for the first time, exported from Gambia». SIBTHORPE, A. B. C. 1970. *The history of Sierra-Leone*. Frank Cass & Co. Ltd., London, p. 62.
- [42] «Je compte partir pour Sierra Leone demain 6 février ; je suis décidé à opérer sur la Côte du sud au nord, sur la triste nouvelle que j'ai reçue d'un malheur quelconque arrivée au bric belge *Duc de Brabant* de Gand ; il a quitté Sierra Leone le 23 septembre passé pour la Gambie ; des bruits circulent qu'il aurait perdu six hommes de la fièvre jaune et qu'il est en relâche à Sierra Leone ou aux îles de Los». ARA, Bestuur van het Zeewezen, nr. 4170, Van Haverbeke aan MBZ, Bathurst, 03.02.1848.

- [43] «Sanitary regulations were made — but could not prevent an outbreak of yellow fever in 1847...». FYFE, C. 1962. A history of Sierra Leone. Oxford University Press, Oxford, p. 244.
- [44] MBZ, Rio Nunez, 2024/III, Gent, 28.03.1848.
- [45] *De Gazette van Gent*, 02.02.1851.
- [46] «Le brick belge, *Comte de Flandre*, a été acheté récemment par Mr. P. Vincent de Gand. Ce navire sera commandé par le capitaine Van der Steene». *Le Précurseur*, 27.04.1847.
- [47] «Hamburg, 22 juillet. D'après une lettre de Sierra Leone, datée du 19 mai, la goëlette hambourgeoise *Herold*, cap. Krüger, destinée pour notre port [= Antwerpen] s'est totalement perdue sur la côte d'Afrique. On espérait sauver une partie de la cargaison». *Le Précurseur*, 26.09.1847, «Nouvelles de Mer».
- [48] BOUET-WILLAUMIEZ, M. E. & DE KERHALLET, Ph. 1849. Description nautique des côtes de l'Afrique occidentale comprises entre le Sénégal et l'Équator. — Paris, p. 116.
- [49] «Les Landoumas venaient de descendre de Deboké à Rapass, qu'ils auraient certainement pillé sans la présence du navire à vapeur de S.M.B. le *Myrmidon*. C'est à l'énergie du commandant de ce bâtiment, M. Joliffe, que M. Decoster de Gand et M. Serigiers d'Anvers, doivent être encore en possession des marchandises qu'ils ont en dépôt ici». MBZ, Afrique française, AF/7, Bols aan MBZ, 28.02.1852.
- [50] «... Cohen possédait dans ces parages un comptoir...». MONHEIM, Ch. 1950. Le Rio Nunez. Une colonie pour 5.000 fr. *Commun. de l'Acad. de Marine de Belg.*, 5, p. 45.
- [51] «C'est à M. Decoster de Gand que nous devons le développement... ; cette maison ... établit un comptoir en décembre 1848». *Le Précurseur*, 22.12.1849.
- [52] MBZ, Rio Nunez, 2024/III, Schmidt & Co. aan Claeys frères, ?05.1848 en Joseph Buysse, advocaat van Cohen, aan MBZ, 19.11.1851.
- [53] «Pour ce qui est de cette nouvelle avance de notre ami Jean [= Decoster] il doit renoncer à y songer... ; on ne peut concéder un privilège à Decoster ... il nous doit un argent fou...». MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Edmond ? van Binnenlandse Zaken aan Partoes, directeur van Buitenlandse Handel en Consulaten op MBZ, 11.07.1849.
- [54] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Bicaise aan Cohen, Rio Pongo, 05.04.1853 ; Bevolkingsregisters van de Stad Gent, 1857-1866.
- [55] MBZ, Rio Nunez, nr. 2024/III, Serigiers aan Partoes, Anvers, 16.10.1849.
- [56] «... n'est pas moi encore qui ait le premier en Belgique fait exploiter toute la Côte d'Afrique jusqu'au Gabon?». *Ibid.*
- [57] «Au mois d'avril dernier, un navire belge, *Amalia*, capitaine Knudsen, a été condamné et vendu pour cause d'innavigabilité au port français d'Aumale... Lorsque ensuite ce bâtiment a été exposé en vente, le capitaine l'a adjugé à un homme de son équipage, qui, de son côté en transféra immédiatement la propriété à une personne tierce, prête nom du Sieur Knudsen». MBZ, Afrique française, AF/7, Dechamps aan van de Weyer, 02.09.1846.
- [58] «... M. Serigiers ... s'est décidé à envoyer sur la Côte d'Afrique un navire chargé de recueillir non seulement les marchandises débarquées à St.-Thomey [= dorp palend aan Aumale, beide gelegen op de Gabon-rivier en niet te verwarren met

het eiland São Tomé in de golf van Guinea] mais encore celles que doivent livrer plusieurs maisons de commerce sur la Côte en échange des articles que leurs a fournis le capitaine Knudsen. Vous voudrez bien, M. le Ministre, prier le Cabinet de St.-James de donner aux autorités et aux commandants des forces britanniques sur la Côte d'Afrique, l'ordre de prêter au sieur J. F. Van Diependael, capitaine du navire belge 'Jean de Locquenghien', toute l'aide officielle». *Ibid.*

[59] *Le Précurseur*, Partie Maritime, 04.05.1847.

[60] MASSINON, *op. cit.*, p. 315 (foutief als Wonkerfong vermeld).

[61] De inlichting (brief 10.12.1847) «... puisqu'un navire va arriver pour charger des marchandises qu'ils ont promis de livrer au supercargue Knudsen» kan niets anders dan wijzen op de *Progrès*, die op 15.02.1848 vertrok.

[62] «... en effet, aucune expédition commerciale ne semble avoir dépassé Freetown et seule la mission navale de 1854 poussa au-delà, jusqu'aux établissements britanniques de Discove et Cap-Coast-Castle». MASSINON, *op. cit.*, p. 355.

[63] De bijlage weerlegt de stelling van MASSINON, *op. cit.*, p. 316.

BIJLAGE

Scheepvaartverkeer tussen de Belgische havens en West-Afrika (1844-1860)

Afvaart/ Terugkeer	Schip	Vlag	Tonnenmaat	Scheepsstype	Kapitein	Route	Lading	Expediteur/ Consignatarius
I. HEEN								
1845 07.02	Marie-Louise (1)	B	292	Ba	Vander Steene	Gent-Gorée	Gevarieerd	Dk
26.05	Conrad	GB	236	Bk	Haws	Antw.-Cap Vert	Leeg	?
28.05	Marie-Louise (3)	B	292	Ba	Vander Steene	Gent-S.L.	Kalk	Dk
10.06	John Weavel (2)	GB	108	Sc	Walker	Gent-S.L.	?	?
13.09	Amalia	B	379	Ba	Knudsen	Antw.-Afrika	?	Sg
19.11	Marie-Louise (4)	B	292	Ba	De Jaeghere	Gent-Gorée	Gevarieerd	Dk
06.12	Magellan	B	252	Ba	Vander Steene	Antw.-Afrika	?	Vn
1846 09.01	Auguste	B	150	Sc	Welsmoortel	Oostende-Afrika	Zr. gevarieerd	VD
12.02	Gustave-Adolphe (5)	B	210	Ks	Arends	Antw.-Afrika	?	Sg
10.02	Jean de Locquenghien (6)	B	202	Bk	Van Diepdael	Antw.-Afrika	?	Vn
19.02	Joseph	B	144	Sc	Van de Kerckhove	Gent-Gorée	Leeg	Dk
02.12	Magellan	B	252	Bk	Vander Steene	Gent-Gorée	?	Vn
16.12	Gustave-Adolphe	B	210	Ks	Arends	Antw.-Afrika	?	Sg
28.12	Comte de Flandre	B	204	Bk	Schotten	Antw.-Afrika	Leeg	Vn
1847 16.04	Magellan (7)	B	252	Ba	Vander Steene	Gent-Gorée	Bakstenen	Vn
16.04	Duc de Brabant (8)	B	230	Bk	De Wilde	Oostende-S.L.	Bakstenen	Vn
26.04	Comte de Flandre	B	209	Bk	Vander Steene	Gent-Gorée	Bakstenen	Vn
25.09	Comte de Flandre (9)	B	209	Bk	De Jaeghere	Gent-Afrika	Leeg	Vn
28.09	Magellan (10)	B	252	Ba	Vander Steene	Gent-Bathurst	Leeg	Vn
01.10	Duc de Brabant (11)	B	230	Bk	De Wilde	Gent-Afrika	Leeg	Vn
17.12	Louise-Marie * (12)	B	180	Sc	Van Haverbeke	Antw.-Afrika		
17.12	Edwige	F	241	Ba	Conteur	Antw.-Gorée	Bakstenen, Jn	St
15.12	Progrès (13)	B	272	Ba	Witteveen	Antw.-Afrika	?	Sg
1848 10.03	Marie-Louise (14)	B	292	Ba	Meulenbroek	Gent-S.L.	Bakstenen	?
15.03	Jardeson	GB	?	Bk	Clarck	Gent-Bathurst	?	?
16.03	Park	GB	305	Ba	Jorgensen	Gent-Afrika	?	?

	<i>Afvaart/ Terugkeer</i>	<i>Schip</i>	<i>Vlag</i>	<i>Tonnemant</i>	<i>Scheepstype</i>	<i>Kapitein</i>	<i>Route</i>	<i>Lading</i>	<i>Expediteur/ Consignataris</i>
1848	23.04	Joseph (15)	B	144	Sc	Vanderheyden	Gent-Afrika	Bakstenen	Dk
	15.07	Sophie	HB	272	Bk	Devries	Antw.-Afrika	Bakstenen	?
	17.11	Progrès (16)	B	272	Ba	Witteveen	Antw.-Afrika	?	?
	20.12	Emma (17)	B	271	Ba	Witteveen	Antw.-Rapass	Katoen, bier	Dc
	28.12	Louise-Marie * (18)	B	188	Sc	Van Haverbeke	Antw.-Rapass		
1849	26.08	Emma (19)	B	271	Ba	Witteveen	Gent-Rapass	?	Dc
	na 22.12	Alexandre	F	?	?	Grimard	Gent-Rapass	Katoen, Jn	Dc
1850	23.02	Progrès (20)	B	272	Ba	Nolting	Antw.-Gorée	Katoen	Sg
	19.04	Emma	B	271	Ba	Witteveen	Gent-Rapass	Gevarieerd	Dc
	04.05	Nanette	F	88	Bk	Eguidazou	Gent-Gorée	Gevarieerd	?
1851	03.01	Progrès	B	271	Ba	Nolting	Antw.-Afrika	?	Sg
	03.01	Brise Lame	F	211	Bk	De Higné	Gent-Gorée	Gevarieerd	?
	15.01	Marie-Antoinette	B	162	Ks	Meintz	Antw.-Afrika	?	Sg
	21.08	Mary Irving	VS	223	Ba	?	Antw.-Afrika	?	Sg
	15.12	Hortense	B	107	Bk	Boeteman	Antw.-Afrika	?	Sg
	30.12	Louise-Marie * (22)	B	188	Sc	Van Haverbeke	Antw.-Afrika		
1852	15.04	Hortense (23)	B	189	Bk	Boeteman	Antw.-Afrika	?	Sg
	16.11	Karel (24)	B	102	Sc	Scheepsma	Antw.-Afrika	?	Sg
	24.12	Mary (25)	B	137	Ks	Biohe	Antw.-Afrika	?	Sg
	30.12	Louise-Marie * (27)	B	160	Sc	Petit	Antw.-Sherbro		
	31.12	Hortense (26)	B	189	Bk	Boeteman	Antw.-Afrika	?	Sg
1853	20.11	Louise-Marie * (28)	B	188	Sc	Van Haverbeke	Antw.-Goudkust		
	27.11	Maria	B	274	Ba	Thayson	Antw.-Afrika	?	Sg
	02.12	Point du Jour	F	89	Lg	Tournaille	Antw.-Afrika	?	Sg
	04.12	Talma	F	85	Bk	Duplisse	Antw.-Afrika	?	Sg
1854	19.01	Juno	PR	77	Sc	Burgman	Antw.-Afrika	?	Sg
	12.12	Duc de Brabant *	B	207	Bk	Petit	Antw.-Afrika		
	29.12	Comte de Lehon	F	102	Sc	Jouno	Antw.-Gorée	Wapens, ijzer	Sg
1855	15.08	Africano (29)	P	82	Sc	Ducarti	Antw.-G. Biskaje	?	Nz
	04.10	Adèle	OL	167	Gj	Zimders	Antw.-Bissao	?	Sg
1856	03.04	Louise-Marie *	B	188	Sc	Van Haverbeke	Antw.-Afrika		
1857	30.02	Emma (31)	B	157	Bk	Arends	Antw.-Rapass	?	Sg
1859	13.01	Ville de Liège (32)	B	227	Sc	Jobs	Antw.-Afrika	?	Sg
	01.12	Ville de Liège (33)	B	227	Sc	Jobs	Antw.-Afrika	?	Sg
1860	10.10	Ville de Liège	B	227	Sc	Jobs	Antw.-Afrika	?	Sg

<i>Afvaart/ Terugkeer</i>	<i>Schip</i>	<i>Vlag</i>	<i>Tonnelmaat</i>	<i>Scheepstype</i>	<i>Kapitein</i>	<i>Route</i>	<i>Lading</i>	<i>Expeditie/ Consignataris</i>
2. TERUG								
1844 03.04	John Weavel	GB	107	Sc	Thompset	S.L.-Gent	Ar	Vn
1845 12.05	Marie-Louise (1)	B	292	Ba	Vander Steene	Gorée-Gent	Ar	Vn
21.05	Lord Spencer	GB	?	Sc	Traves	S.L.-Gent	Ar	Vn
27.05	John Weavel (2)	GB	107	Sc	Walker	S.L.-Gent	Ar	Vn
26.06	Lord Anson	GB	?	Sc	Majland	S.L.-Gent	Ar	?
01.07	Funchal	GB	?	Ba	Sayers	S.L.-Gent	Ar	Vn
10.07	Deslandes	GB	?	Sc	Amy	S.L.-Gent	Ar	Vn
03.08	Senwith	GB	200	Bk	Baker	Gambia-Gent	Ar	Vn
31.08	Jean de Locquenghien	B	202	Ks	Van Diependael	S.L.-Gent	Ar	Vn
20.09	Duke of Wellington	GB	200	Ba	Cabilt	S.L.-Antw.	Ar	?
21.09	Johanna	HA	?	Ks	Doyen	S.L.-Gent	Ar	Vn
31.09	Marie-Louise	B	292	Ba	Vander Steene	S.L.-Gent	Ar	?
20.10	Enigkeit	KN	?	Sc	Lyst	Bissao-Gent	Ar	?
21.10	Breiss	NL	?	Bk	Kroger	Bissao-Gent	Leeg	?
1846 24.05	Colombus	N	?	Dm	Hassel	Gambia-Gent	Ar	Vn
12.06	Jonge Hendrik	NL	?	Ks	Turken	S.L.-Gent	Leeg	?
12.06	Romulus	GB	?	Bk	Cable	Gambia-Gent	Ar	?
30.06	Marie-Louise (4)	B	292	Ba	De Jaeghere	Gorée-Gent	Ar	Vn
29.07	Hellin	GB	?	Bk	?	Gorée-Antw.	Ar	?
16.12	Gustave-Adolphe (5)	B	211	Sc	Arends	Conakry-Antw.	Ar, Pa, Ws, Go	Sg
1847 02.03	Euphrasine	F	?	Bk	Lemière	S.L.-Gent	Ar	?
10.03	Glory	DK	?	Sc	Clausen	Bissao-Gent	Ar	?
03.05	Jean de Locquenghien (6)	B	202	Ks	Van Diependael	São Tomé-Antw.	Pa, Rz, Sa, Ss	Sg
16.05	Joseph	B	104	Sc	Van de Kerckhove	S.L.-Gent	Ar	Dk
26.07	Fortuna	HH	94	Sc	Vill	Afrika-Antw.	Rz, Ss, Ws, Nt	?
01.09	Magellan (7)	B	252	Ba	Vander Steene	Bathurst-Gent	Ar	Vn
06.09	Duc de Brabant (8)	B	230	Bk	De Wilde	Bathurst-Gent	Ar	Vn

	<i>Afvaart Terugkeer</i>	<i>Schip</i>	<i>Vlag</i>	<i>Tonnenmaat</i>	<i>Scheepstype</i>	<i>Kapitein</i>	<i>Route</i>	<i>Lading</i>	<i>Expediteur/ Consignaars</i>
1847	11.09	Susanna	HH	?	Sc	Hopcke	S.L.-Gent	Ar	Vn
	25.09	Odin	DK	?	Sc	Breckwald	S.L.-Gent	Ar, Rz, Pa, Ws	Vn
	19.10	Clyde	GB	?	Sc	Robinson	Bathurst-Gent	Ar	Vn
1848	10.03	Glory	DK	?	Sc	?	Bissao-Gent	Ar	?
	26.03	Magellan (10)	B	252	Ba	Vander Steene	Bathurst-Gent	Ar	Vn
	27.03	Astrea	GB	?	Sc	Goullighan	S.L.-Gent	Ar	Vn
	01.04	Compte de Flandre	B	209	Bk	De Jaeghere	S.L.-Gent	Ar	Vn
	12.06	Louise-Marie * (12)	B	180	Sc.	Van Haverbeke	Afrika-Antw.		
	—	Herold	HH	?	Sc	Kruger	S.L. (gezonken 12.08)	Ar	?
	12.08	Marie-Louise (14)	B	292	Ba	Meulenbroek	Bathurst-Gent	Ar, Pa	?
	25.08	Duc de Brabant (11)	B	230	Bk	Vander Steene	Afrika-Gent	Ar	Vn
	30.08	Progrès	B	280	Ba	Witteveen	Afrika-Antw.	Ar, Se, Ws, Hd, Pa	Sg
	06.09	Joseph (15)	B	144	Sc	Vanderheyden	Îles de Los-Gent	Ar, 2 negers	Dk
	13.12	Sophia Fredrika	S	86	Sc	Aberg	Afrika-Antw.	Ar, Hd, Pa, Pe	Le
1849	04.04	Emily	GB	72	Bk	Wilson	Gambia-Gent	Ar	Ds
	19.06	Louise-Marie * (18)	B	180	Sc	Van Haverbeke	Gorée-Antw.		
	26.06	Progrès (16)	B	212	Ba	Witteveen	Rio Pongo-Antw.	Ar, Se, Ws, Kf, Hd	Sg
	02.07	Ocean Queen	GB	120	Sc	Le Bouteillier	S.L.-Gent	Ar	Ds
	03.07	Statsrad Förhaus	S	?	Ba	Sunberg	Rapass-Gent	Ar, Hd	Ds
	10.07	Emma (17)	B	271	Ba	Witteveen	Rapass-Gent	Ar	Ds
1850	14.02	Emma (19)	B	271	Ba	Witteveen	Rapass-Gent	Gevariceerd	Ds
	14.07	Progrès (20)	B	260	Ba	Nolting	Bissao-Antw.	Ma, Ar, 2 negers	Sg
1851	20.04	Mary Irving	VS	223	Ba	Taylor	S.L.-Gent	Ar	?
	26.09	Karel	B	102	Sc	Lamot	Bissao-Antw.	Ar, Rz, Pa, Iv	Sg
	15.10	Nozzoliny	P	140	Sc	De Campos	Bissao-Antw.	Ar, tijgerhuid	Sg
1852	31.03	Hortense (21)	B	189	Bk	Boeteman	Bissao-Antw.	Ar, Pa, Hd, Ws, Go	Sg
vóór	11.04	Tourville	?	?	?	?	Rapass-Antw.	Pa	Sg
	15.06	Louise-Marie * (22)	B	180	Sc	Van Haverbeke	Afrika-Antw.	vogels, aap	
	17.07	Hortense (23)	B	189	Bk	Boeteman	Bissao-Antw.	Ar, Pa, Rz, Hd, Go	Sg
	17.07	Flor de Azurara	P	79	Sc	Formino	Bissao-Antw.	Ar, Ma, Nt	Sg
	26.07	Espérance	B	80	Sc	Durate	Afrika-Antw.	Ar	?
1853	23.05	Mary (25)	B	140	Ks	Blohe	Afrika-Antw.	Ar, Se, Go, Iv	Tg
	27.05	Hortense (26)	B	189	Bk	Boeteman	Afrika-Antw.	Ar, Ws, Pa, Go	Sg
	08.06	Louise-Marie * (27)	B	180	Sc	Petit	Afrika-Antw.		

<i>Afvaart Terugkeer</i>	<i>Schip</i>	<i>Vlag</i>	<i>Tonnemaaht</i>	<i>Scheepstype</i>	<i>Kapitein</i>	<i>Route</i>	<i>Lading</i>	<i>Expeditieurl Consignataris</i>
1853 17.07	Karel (24)	B	102	Sc	Scheepsma	Afrika-Antw.	Ar, Ws, Go, slang	Sg
1854 25.03	1 de Mayo	E	?	Bk	Ansouteni	Afrika-Antw.	Ar	? Sg
12.06	Point du Jour	F	?	Lg	Tourmaille	Afrika-Antw.	Ar, Ws, Hd, Go	Sg
02.07	Louise-Marie * (28)	B	180	Sc	Van Haverbeke	Goudkust-Antw.		
vóór 04.07	Felix et Caroline	?	?	?	?	Afrika-Antw.	Ar	? Sg
04.07	Anna	B	116	Sc	Scheepsma	Bissao-Antw.	Ar, Nt, Pa, Ws, Go	Sg
1855 17.07	Africano (29)	P	86	Sc	De Ezevedo	Bissao-Antw.	Ar, Ws	Sg
10.12	Fina	S	123	Sc	Strömberg	Afrika-Gent	Ar	Sg
1856 02.05	Adèle	OL	140	Gj	Zimders	St. Louis-Antw.	Go, Ar	Sg
26.10	Emma (30)	B	190	Bk	Arends	Rapass-Antw.	Ar, Ws, Go	Sg
1857 06.07	Emma (31)	B	190	Bk	Arends	Bissao-Antw.	Ar	Sg
1859 15.08	Ville de Liège (32)	B	208	Sc	Jobs	Afrika-Antw.	Ar	Sg
1860 08.05	Ville de Liège (33)	B	118	Sc	Jobs	Afrika-Antw.	Ar	Sg
18.06	Octio	NL	99	Bk	Moulin	Afrika-Antw.	Ar	Sg

Legende afkortingen

<i>Vlag</i>		<i>Scheepstype</i>	<i>Lading</i>	<i>Consignatarissen & Expeditieurl</i>			
B	België	Ba	Bark	Ar	Aardnoten	Dk	Decock
Dk	Denemarken	Bk	Brik	Ca	Cacao	Dc	Decoster
E	Spanje	Dm	Driemaster	Go	Gom	Le	Lemme
F	Frankrijk	Gj	Galjoet	Hd	Huiden	Nz	Nozzolini
GB	Groot-Brittanië	Ks	Kofschip	Iv	Ivoor	St	Sigrist
HA	Koninkrijk Hannover	Lg	Logger	Jn	Jenever	Sg	Serigiers
HB	Rijksstad Bremen	Sc	Schoener	Kf	Koffie	Tg	Telghuys
HH	Rijksstad Hamburg	*	Marineschip	Ma	Mahoniehout	VD	Valcke-Deknuyt
KN	Hertogdom Kniphausen			Nt	Nijlpaardentanden		
N	Noorwegen			Pa	Palmolie		
NL	Nederland			Pe	Peper		
OL	Groothertogdom Oldenburg			Rz	Rijst		
P	Portugal			Sa	Sandelhout		
PR	Pruisen			Se	Sesamzaad		
S	Zweden			Ss	Schildpaddeschild		
VS	Verenigde Staten			Ws	Was		

Sur l'histoire littéraire africaine *

par

M. KANE **

MOTS-CLÉS. — Afrique ; Critique ; Histoire littéraire ; Littérature.

RÉSUMÉ. — L'histoire littéraire africaine a trop souvent été l'objet d'une approche méthodologique vague ou réductrice et d'omissions délibérées dictées par des considérations idéologiques. C'est face à cette situation qu'ont réagi des critiques comme Albert Gérard et Jack Corzani en tentant d'élaborer une véritable histoire de la littérature africaine. Celle-ci se détache du concept purement essentialiste de la spécificité noire pour prendre en compte les différences nées des circonstances historiques, politiques et sociales. Elle accorde ainsi une place primordiale à la dynamique et la relativité de l'histoire. Différents critiques de littérature africaine sont alors passés en revue, en soulignant la pertinence des propos d'Albert Gérard. L'auteur propose finalement un programme approfondi et synthétique de périodisation de la littérature africaine.

SAMENVATTING. — *Over Afrikaanse literatuurgeschiedenis.* — De Afrikaanse literatuurgeschiedenis is te dikwijls het slachtoffer geweest van een vage of reducerende methodologische benadering of van opzettelijke weglatingen om ideologische redenen. Op deze situatie hebben critici als Albert Gérard en Jack Corzani gereageerd door te proberen een ware Afrikaanse literatuurgeschiedenis te schrijven. Deze laatste zet zich af tegen het louter essentialistische begrip van de zwarte eigenheid en houdt rekening met de verschillen die voortvloeien uit historische, politieke en sociale omstandigheden. De aandacht gaat hier dus vooral naar de dynamiek en de relativiteit van de geschiedenis. Er wordt vervolgens een overzicht gegeven van verschillende critici van Afrikaanse literatuur en de gegrondheid van de opvattingen van Albert Gérard wordt in het licht gesteld. De auteur stelt uiteindelijk een grondig en synthetisch programma voor om de Afrikaanse literatuur in tijdvakken in te delen.

SUMMARY. — *On African literary history.* — African literary history has too many times been subjected to a vague or reductive methodological approach and to deliberate omissions dictated by ideological motives. Critics such as Albert Gérard and Jack Corzani reacted against this situation and tried to work out a true history of African literature. Their literary history breaks away from the purely essentialist concept of

* Communication présentée par M. J.-J. Symoens à la séance de la Classe des Sciences morales et politiques tenue le 19 juin 1991.

** Membre correspondant de l'Académie ; Département des Lettres modernes, Faculté des Lettres, Université Cheikh Anta Diop, Dakar-Fann (Sénégal).

black specificity and takes into account the differences which arose from historical, political and social circumstances. Several critics of African literature are then reviewed, stressing the relevance of Albert Gérard's conceptions. The author finally proposes an elaborate and synthetic programme for a periodisation of African literature.

*
* *

En hommage à Albert Gérard

Il est singulier que l'histoire littéraire africaine n'ait pas plus souvent retenu l'attention des critiques. Il ne suffit pas de prendre en considération le peu de cas fait à cette discipline par les structuralistes pour rendre compte de cette situation. Le mal a été consommé bien avant l'émergence de R. Barthes et de ses émules. L'habitude s'est instaurée de considérer que l'histoire littéraire africaine devait aller de soi. De là, la vague approche méthodologique des critiques — comme on le verra plus loin — et la primauté accordée par eux à des préoccupations du moment ou à des présupposés idéologiques. En fait, on est confronté à une diversité d'approches qui laissent supposer une pluralité d'histoires littéraires. Il serait facile de faire le point des avantages mesurés et des inconvénients réels de chacune de ces approches.

On peut noter que chez certains critiques, l'histoire littéraire est événementielle, cumulative. Elle ne va pas au-delà de la juxtaposition de faits, d'événements importants mais dont les rapports semblent aller de soi dans un environnement dont l'intertextualité est évidente. Quel service Robert Cornevin, historien de formation et fin connaisseur de la littérature africaine, n'aurait-il pas pu rendre à cette dernière, si seulement il avait pu se démarquer de cette approche cumulative de l'histoire !

La démarche de nombre d'auteurs d'anthologies et de manuels reste exclusivement thématique. Pourtant, dans leurs travaux, les thèmes sont insuffisamment situés, enracinés ; les rapports qu'ils entretiennent les uns aux autres ne sont pas toujours explicités tant ils sont subrepticement abordés, tant la démarche comparatiste laisse à désirer. Très souvent, un thème majeur n'est appréhendé qu'à son temps fort, et ce à des fins de périodisation ou pour servir une pédagogie qui n'hésite pas toujours à faire violence aux faits. On sait cependant qu'un thème a des antécédents, qu'il connaît des mutations, subit des influences, s'impose, disparaît ou procède par une série de résurgences ; qu'il affecte à son tour d'autres thèmes... À des fins pédagogiques, l'on procède très souvent par réductions et simplifications abusives. Que l'on prenne pour exemple la place faite par les historiens de la littérature à l'école de la négritude. On ne veut l'appréhender qu'à son temps fort. Depuis la thèse de Liliane Kesteloot, personne ne s'est donné la peine de retracer le cheminement qui a conduit à l'éclosion de cette école. Personne n'a pris en considération l'impact

de l'africanisme tout à la fois sur les théoriciens de la négritude et, antérieurement, sur des écrivains, presque exclusivement des romanciers. Il reste que ces derniers n'ont rien à voir avec cette école. Pourtant, il existe une relative continuité entre quelques thèmes développés par eux et les idées préconisées par «le groupe de l'Étudiant noir». En aval de 1960, les historiens de la littérature opèrent comme si l'école de la négritude était entrée en déclin ou avait été gommée d'un seul trait. Elle a fait l'objet d'un débat très souvent pertinent et fécond. Les critiques ont mis la négritude en question. L'école n'existe plus mais l'idéologie de la négritude est restée au cœur des préoccupations : du fait de sa contestation continuelle, que rien n'est venu la remplacer et que ses théoriciens d'hier, en dépit des nuances perçues entre leurs positions, comptent aujourd'hui encore parmi les plus grands écrivains africains. Quand donc écrira-t-on une histoire de l'école de la négritude faisant ressortir ses tenants et aboutissants, sa réalité idéologique, ses ambitions et limites, ses erreurs et réalisations, son passé, son présent et sa postérité...?

Il faut convenir, en outre, que bien souvent l'approche thématique a permis d'évacuer le problème des formes, de leurs mutations considérées en relation avec le monde de l'oralité et celui de la modernité.

Plus près de nous, la tendance se trouve inversée. Un structuralisme féroce et mimétique évacue la thématique pour ne plus retenir que les jeux et rapports formels comme si l'on avait affaire à une littérature désincarnée, et cela d'ailleurs au mépris des traditions littéraires africaines. D'ici, plus que partout ailleurs, l'histoire littéraire se trouve allègrement occultée.

La revue, quelque rapide qu'elle soit des essais d'histoire littéraire, manuscrits pédagogiques, anthologies, permet d'appréhender une situation encore plus alarmante. On découvre des omissions délibérées, des silences embarrassés, des écrivains bannis parce que convaincus de complicité avec les colons, des périodes obscures parce que la littérature y avait partie liée avec l'idéologie colonialiste. On découvre alors les abus des bilans et panoramas, leur effet cumulatif et l'absence d'approfondissement.

Comment expliquer le silence de l'excellent «Dictionnaire des œuvres de la littérature négro-africaine» [1] * d'Ambroise KOM sur nos premiers auteurs : Amadou Dugay Cléodor Ndiaye, Bakary Diallo et les métis de Saint-Louis du Sénégal, Abbé Boilat, Léopold Panet, Frédéric Carrère, Paul Holle qui, les premiers, ont produit des œuvres littéraires modernes en Afrique noire de langue française. Sociologues, historiens, anthropologues semblent trouver plus d'intérêt à ces écrivains que les critiques de la littérature africaine. Et pourtant, A. Kom n'a fait que s'en tenir à cet état de fait. La mode, c'est de tout faire partir de Paris, du Paris des années '30, de Senghor et Césaire.

On passera rapidement sur d'autres démarches non moins néfastes que celles précédemment évoquées. Les unes confinent au papillonnement et laissent dans

* Les chiffres entre crochets [] renvoient aux notes et références, pp. 369-370.

l'ombre de larges pans de notre littérature, les autres ne sont rien d'autre que de savantes extrapolations totalisantes. Nombre de critiques, en matière d'histoire littéraire, privilégient des paramètres d'ordre politique ou idéologique. Ces paramètres ne sont pas toujours déterminants et, le seraient-ils, qu'ils ne l'auraient été que pour un temps limité.

Toutes ces considérations permettent de saisir les raisons de l'occultation de l'histoire littéraire africaine. On comprend la préoccupation de spécialistes attentifs que sont Albert Gérard et Jack Corzani, qui ont poussé un cri d'alarme et préconisé l'établissement d'une histoire littéraire africaine plus rigoureuse. A. Gérard, qui a amplement fait la preuve de sa maîtrise des littératures d'Afrique, magrébine ou noire, francophone, anglophone ou lusophone..., est revenu plus d'une fois à la charge. «Il est temps d'écrire l'histoire littéraire africaine» [2]. Au colloque de l'Université de Bordeaux III (1984) sur «Littérature africaine et enseignement», Jack Corzani a dit avec pertinence l'exaspération que lui inspirent les faux mythes sur l'Afrique, les Africains, les cultures et littératures africaines. Il prêche la rigueur, le recours à une méthodologie efficiente et à l'histoire littéraire. Il n'hésite pas à affirmer que nous n'avons pas de manuel d'histoire littéraire digne de ce nom et il rappelle que «ni des ouvrages d'initiation (au champ souvent trop large), ni des bibliographies, ni des anthologies, pour indispensables qu'ils soient, ne peuvent tenir lieu d'histoire littéraire» [3].

Tout le monde s'accorde sur l'urgence de l'élaboration d'une histoire littéraire africaine. Les préalables à cette entreprise ont trait à des problèmes, tels celui de la spécificité, de la délimitation de la littérature, de la périodisation, des tendances et écoles, et enfin de l'intertextualité.

Le problème de la spécificité noire se situe à l'origine même de la littérature africaine moderne. Il a été occulté par le biais de dénégations péremptoires ou d'implications abusives. Pour les colons, la spécificité constitue un thème non avénu, sans existence. Ils l'écartent d'un tournemain. Les critiques marqués par l'idéologie de la négritude considèrent qu'elle va de soi, qu'elle est incontournable. Dans les deux cas, l'histoire perd ses droits, du moins la vraie histoire. La jeune littérature se trouve intégrée dans la littérature coloniale française, tout comme, de nos jours, la littérature négro-africaine sert d'appendice à la littérature française dans un nombre croissant de manuels pédagogiques, en usage en France même. Il n'est pas nécessaire d'établir son histoire. Tout se passe comme si cette histoire n'existait pas. Un rapide coup d'œil à l'«Histoire de la littérature coloniale en France» de Roland LEBEL [4] et aux manuels de littérature française de Bordas permet de se faire une opinion.

Autrefois, la démarche assimilationniste de ceux qui niaient toute authenticité à la littérature orale, «une littérature sans lettres», ne pouvait surprendre. Aujourd'hui, par fracophonisme tiède ou étroit, on cède un strapontin aux littératures francophones. Tous les torts, dans ce refus de l'histoire, ne sont pas du seul côté des tenants de la négritude. Ces derniers n'ont pas eu d'autre

souci que de légitimer la spécificité nègre en référence aux origines, la situation historique, la race..., mais pas toujours de l'histoire en œuvre. Jack Corzani ne s'y trompe pas. De tout cela est née une vision uniformisante, gommant les différences à l'occasion, engendrant une uniformité culturelle au mépris d'une réalité dont la diversité confine à l'exubérance. Il était certes légitime de bien déterminer la spécificité de la littérature et au préalable de régler une fois pour toutes le problème de la spécificité nègre avant d'en retracer l'histoire. Nombre de chercheurs et critiques de la littérature africaine, pourtant conscients du bien-fondé de la mise au point dont le concept de la négritude a été l'objet, ces vingt dernières années, ne parviennent pas toujours à se libérer de cette approche. Pire, l'habitude a été prise de centrer l'histoire littéraire moderne — lorsque l'on s'en préoccupe — sur l'école de la négritude et de procéder comme si rien ne s'était passé avant 1930 et l'arrivée des écrivains noirs à Paris. La démarche des critiques a trop souvent été commandée par les seules priorités du moment, le souci de prendre en compte l'ensemble des littératures noires. Il faut garder à l'esprit que la thèse de Liliane Kesteloot, replacée dans le contexte de la fin de l'époque coloniale, de l'aube de l'indépendance africaine et surtout des premiers pas de la critique africaine, a été bien plus fondée et utile que ne le dit Jack Corzani. En toute légitimité, elle voulait montrer la convergence à une certaine époque des diverses littératures du monde noir et de l'africanisme dans la naissance et le développement de la littérature africaine moderne. Elle n'est pas qu'«essentialiste», comme le dit Jack Corzani. Elle est attentive à l'histoire même si son approche n'est pas méthodologique. Son ouverture allait faire école, puisque en relation avec l'idéologie de la négritude dans ses dimensions politiques et culturelles.

Janheinz JAHN s'y est engagé résolument. Beaucoup plus théorique et méthodologique, sa démarche manque de prendre l'histoire en compte, du moins la dynamique et la continuité de l'histoire. Jahn se préoccupe avant tout de fonder en théorie la spécificité nègre. Ce problème se situe au cœur de «Muntu» [5] et dans la combien significative préface du «Manuel de littérature néo-africaine» [6], où il précise :

Les œuvres littéraires ne se laissent répartir que d'après leur style, plus précisément d'après les résultats d'une analyse phénoménologique du style, analyse qui laisse à chaque œuvre son originalité, mais qui permet de situer, en partant de ses schèmes idéaux, littéraires et formels de pensée et d'expression, en continuité avec des œuvres aux structures identiques. Ernest Robert Curtius désigne ses schèmes sous le nom de *Topoi*. Seule la recherche des *Topos* (caractéristiques générales qui constituent une appartenance littéraire, un 'lien' littéraire) peut permettre de répartir les œuvres littéraires dans des groupes significatifs pour l'histoire littéraire ; ce n'est qu'après l'avoir analysé que l'on peut savoir à quelle littérature appartient tel ou tel ouvrage.

La réflexion sur les *Topos* qui fondent l'africanité ne manque ni d'intérêt, ni de pertinence. Elle n'est, à coup sûr, pas exhaustive.

On comprend que, aujourd'hui encore, on doute de l'existence d'une essence dernière, déterminée à tout jamais, qui permettrait aux Noirs, sous toutes les latitudes et à travers les âges, d'avoir, face aux différentes réalités culturelles, esthétiques et politiques, les mêmes perceptions et réactions. Écrire l'histoire de la négrité ainsi conçue confinerait à une gageure. Seul Janheinz Jahn, servi par une culture africaniste immense, s'y est essayé dans un ouvrage qui — il faut en convenir — est loin d'avoir eu sur le public l'impact de ses autres travaux. Peut-être parce que sa conception de l'histoire manque d'être ... historique. Il y procède par bonds, par un papillonnement savant, mais qui ne permet pas d'appréhender la continuité des faits, de percevoir leur interaction. Il souligne les temps forts et passe d'un pays à l'autre, sans autre raison que de toujours évoluer en négrité. L'ouvrage ne manque pas d'intérêt, mais l'histoire littéraire y prend un sérieux coup. En fait, il vaut pour sa préface, où Jahn s'engage dans des voies nouvelles. Il s'emploie souvent avec bonheur à déterminer les fondements de l'africanité, à définir la littérature africaine et à faire la lumière sur une terminologie dont l'exubérance justifie pleinement sa démarche. Il déplore fort légitimement ce désordre terminologique qui complique la tâche des chercheurs condamnés à parler des littératures nègres, négro-africaine noire ; africaine, orale, traditionnelle ; africaine de langue française, anglaise, portugaise... Jahn ne put se retenir d'en rajouter, puisqu'il a créé le concept paradoxal de littérature d'Agisymbie.

Il faut garder à l'esprit qu'il a, avant tout, des préoccupations théoriques visant à la détermination des critères de selectivité et de périodicité. L'histoire est implicite dans la démarche. En outre, il ne fait pas de doute qu'il existe une spécificité noire qu'il n'hésite pas à qualifier d'africaine, privilégiant ainsi l'histoire originelle sur les facteurs de différenciation. Il montre que, dans le cours de l'histoire, des caractéristiques se sont imposées aux œuvres qui fondent leur spécificité et qu'il convient de retrouver. Il en cite un certain nombre : «Les auteurs et poètes africains, par exemple, emploient des images magiques et incantatoires, sont plus sensibles à la structure rythmique qu'à la structure dramatique et emploient un ton impératif» [7].

Cette réflexion n'a pas été reprise de manière suivie. À l'effort renouvelé de théorisation de Jahn, on n'a, à ce jour, opposé que des généralités hâtivement établies. La question demeure de savoir s'il existe une spécificité noire pour en suivre les mutations dans l'histoire. Comment existe-t-elle? Sous quelle forme? Est-elle immuable, toujours identique à elle-même, à travers les âges et sous toutes les latitudes? Autrement dit, un Belge aurait-il pu écrire les «Soleils des Indépendances» [8], un Japonais ««Hadriana dans tous mes rêves» [9]? Mieux, Ahmadou Kourouma aurait-il écrit le même livre avec trente, cinquante ans de recul? L'africanité ou la spécificité nègre — si elle existe — n'est-elle pas redevable à l'histoire? Le rapport de l'œuvre à l'oralité, pour ne retenir que cet exemple, est-il immuable? L'oralité est-elle fixée à tout jamais?

À défaut d'apporter des réponses définitives à ces questions, nombre de critiques s'installent dans une ambiguïté... pragmatique. D'une part, ils rejettent toute idée de spécificité africaine ou nègre, et de l'autre, dans la pratique quotidienne, ils procèdent comme si ce concept doit aller de soi. L'origine historique des cultures noires rend inutile toute considération sur l'historicité de ces dernières. Cette ambiguïté constitue comme un facteur de blocage, non pas de l'histoire littéraire africaine, mais de sa mise en forme. En vérité, deux camps sont en présence. Il y a ceux qui entendent gommer toute spécificité noire au nom de l'historicité des concepts, et ceux qui, forts des enseignements tirés du débat on ne peut plus fécond sur le concept de la négritude, adoptent une attitude plus relativiste, replacent les choses dans leur contexte et se défendent de tout fixisme, de tout immobilisme culturel. Une lecture attentive permet cependant de percevoir une évolution significative. La définition d'une spécificité africaine ou nègre n'est prioritaire nulle part. Tous s'accordent sur l'histoire, la nécessité de ne pas perdre de vue sa dynamique et sa relativité. Pius NGANDU NAKASHAMA, dans la belle introduction de son anthologie, postule «une véritable théorie de la littérature africaine» [10]. Cette préoccupation rejoint celle de Jahn. Elle prend en compte l'africanité, là où les critiques africains marqués par le structuralisme se soucient de théorie littéraire tout court. Il appelle de ses vœux l'émergence d'une théorie à même, entre autres tâches, de rendre compte de l'originalité africaine. Il envisage l'historicité de cette théorie à venir et trouve un éclatant appui chez CÉSAIRE, qui déclare «... qu'il faut restituer les choses dans l'histoire» et rappelle le principe du relativisme historique en poursuivant : «... la négritude, ça porte une date. Il suffit de se rappeler pour voir combien ce mouvement était justifié...» [11], et de mettre l'accent sur les diverses significations de la négritude. Il se reconnaît dans la négritude des origines et récusé l'utilisation dernière de ce concept, à savoir la mutation d'une théorie littéraire en une idéologie politique. L'important ici, et c'est à cela que Césaire veut en venir, c'est d'insérer la thématique dans une perspective historique, pour mieux l'appréhender.

Albert GÉRARD qui, par le nombre et la qualité de ses travaux est le critique le plus attentif au problème de l'histoire littéraire africaine, reprend la question avec une remarquable pertinence. Il explique que, dans un monde en perpétuelle et rapide mutation, rien ne saurait arrêter les forces de changement. Ni l'«authenticité africaine, ni la spécificité nègre, ne sont des valeurs immuables» [12]. Certes, le critique ne dit pas si ces facteurs de différenciation sont assez importants pour mettre en cause l'essentiel, pour qu'une organisation politique récente puisse porter atteinte à des réalités culturelles antécoloniales. L'important au regard de notre propos réside dans le rôle déterminant de l'histoire et des facteurs qui constituent le contexte d'évolution de la littérature.

Jack CORZANI développe le même point de vue lorsqu'il soutient que ... «d'un pays à l'autre, d'un moment à l'autre, les mentalités, les croyances,

les idées changent et que la littérature elle-même est dans l'histoire, soumise aux lois de l'histoire. N'en déplaise aux thuriféraires de la négritude, il n'y a pas un nègre, mais des nègres» [13]. Il revient à la charge et martèle la même vérité tant il est convaincu — et avec juste raison — que l'essentialisme en la matière empêche d'appréhender les véritables problèmes afférant aux littératures et cultures africaines : «L'idée de littérature noire est purement mythique, elle arrange peut-être ceux, et ils sont encore nombreux, pour qui tous les nègres se ressemblent, elle n'en est pas moins pour autant pertinente. Nous devons résolument combattre toute approche essentialiste (avouée ou insidieuse) et lui préférer une approche résolument historique» [14].

La première conséquence de ce rejet de la thèse de la spécificité nègre réside dans l'importance dévolue au problème de la délimitation du cadre de cette littérature. La seconde, dans l'abandon d'approches généralisantes fondées sur les concepts de littératures nègre ou africaine échappant aux lois de l'histoire. De même, l'idée de littérature africaine de langue française ou anglaise devient obsolète. Il faut parler de littératures nationales de langues française par exemple. Il faudrait alors savoir si l'État (une réalité politique récente), la Nation (une postulation dans l'état actuel des choses en Afrique) priment sur des réalités culturelles de base qui conjuguent les appartenances ethniques, tribales, linguistiques, socio-culturelles ; mais c'est là une autre question que la seule référence à l'histoire, à sa forme évolutive, ne saurait permettre de trancher.

La délimitation de la littérature africaine reste d'une actualité brûlante, pour la bonne raison qu'elle se trouve impliquée dans les débats sur la spécificité nègre et sur les littératures nationales. Au regard de la théorie, la spécificité nègre semble être passée au second plan. Les critiques ne défendent plus cette thèse. Les uns, parce qu'ils la considèrent comme établie à tout jamais, et les autres, ses détracteurs, parce qu'ils font comme si la partie était gagnée. En fait, de tout temps, on a dit les limites de cette thèse, si on ne la rejette pas purement et simplement pour ensuite retomber dans les sentiers battus. Jahn, qui situe son propos à l'orée de la réflexion critique sur la littérature africaine, consacre des pages pertinentes à la question et ne parvient cependant pas à résister à l'attrait de la thèse qu'il combat. Il dénonce l'anarchie terminologique de la littérature africaine et ses implications pernicieuses. Il essaie d'évacuer du concept de culture ou de littérature africaine toute connotation exclusivement géographique, raciale ou religieuse. Cependant, toute la démarche de Jahn montre à quel point il est toujours resté, souvent très largement, tributaire de la thèse de la spécificité culturelle. Sa littérature agysimbienne englobe tous les peuples africains, noirs ou d'origine africaine. Il ne s'arrête pas aux facteurs de différenciation que sont les distances géographiques et temporelles. Il va sans dire que l'étendue de son champ d'investigation lui interdit de s'apesantir sur quoi que ce soit. Il met bout à bout des informations, passe par dessus les lacunes, les interactions, ne s'embarrasse pas de continuité

historique. C'est en fait une gageure — qu'aujourd'hui encore on croit pouvoir tenir — que de vouloir commencer par écrire l'histoire littéraire du monde noir, ou de l'Afrique, ou de l'Afrique francophone. Il faut procéder par degrés et avec méthode, c'est l'évidence. L'étonnant, encore une fois, c'est que l'on ait tardé à donner suite aux préoccupations méthodologiques de Jahn. L'on continue de tomber dans les mêmes ornières que lui, si on juge par la démarche empruntée par les auteurs du «European language writing in Sub-Saharan Africa» [15]. Ils semblent privilégier les facteurs géographiques et culturels. Certes, la perspective historique est mise en relief, mais le problème de la délimitation se trouve comme occulté. En réalité, on a mis ensemble toutes les littératures d'Afrique, parce que l'idée de spécificité culturelle reste implicite dans ce travail de présentation, qui reste d'un intérêt particulier.

Albert GÉRARD, dans son «Essai d'histoire littéraire africaine», avance une autre explication, en référence à ce qu'il appelle «un francotropisme» [16] et qui tend à tout ramener à la France, à faire de cette dernière comme le centre et le moteur de l'univers culturel francophone. Et Albert Gérard de souligner la diversité de l'approche française qui intègre des écrivains belges et suisses, mais laisse à la porte des écrivains antillais, des Français, par la force des choses! Ailleurs, Albert Gérard parle de «perspective cosmopolite et panafricaine», en fait il a très largement contribué à l'accréditer par la qualité et le nombre de ses travaux. Les Africains privilégient une approche englobante de leurs cultures et littératures, pour des raisons qui ont trait à la race, l'histoire, la géographie, une communauté de situation politique, économique et sociale. Aujourd'hui encore, la pérennité de la communauté de destin des Noirs, au sein du sous-développement, explique, outre les présupposés francophonistes, l'insistance sur l'unité culturelle des Noirs.

C'est donc l'actualité et l'acuité des problèmes du monde noir qui expliquent l'attachement de nombre de critiques africains à l'unité de leurs littératures.

Il n'en demeure pas moins que le débat ouvert sur la littérature africaine et les littératures nationales ne peut que servir l'émergence d'une histoire africaine authentique. Ici, l'on a procédé par des mises au point et des réajustements. Le concept de littérature négro-africaine, si opérant il y a une trentaine d'années, a été battu en brèche. On se rappelle la boutade étonnée, indignée, amusante, savante et surtout pertinente d'Anthony Phelps, au colloque de Padoue où, lui, un Haïtien, s'entendit qualifier de négro-africain [17]. Cette boutade entraîna un certain nombre de clarifications. De toutes façons, on ne parle plus de littérature négro-africaine mais de littérature africaine dans les programmes universitaires d'Afrique, auxquels cependant on intègre les œuvres des écrivains des Caraïbes... Le débat s'est porté à un autre niveau de précision. C'est le concept de littérature africaine de langue française qui se trouve au cœur de la contestation. On lui préfère celui de littératures nationales. Sans entrer dans le fond du débat, ni même prendre position, on se contentera de souligner que c'est un pas de plus qui est franchi dans

le sens d'une délimitation encore plus précise et qui facilitera l'émergence de l'histoire littéraire africaine. Il reste évident qu'avant d'opérer de grandes synthèses, au plan continental, il faudrait d'abord établir les éléments de ces synthèses, renoncer à commencer par où on doit terminer, écrire l'histoire des littératures nationales, régionales ou des diverses aires culturelles avant d'établir une histoire de la littérature africaine, fiable et efficiente. Autrement dit, ici aussi, comme le recommandait Descartes, il faut procéder du plus simple au plus complexe. Se pose alors le problème du cadre. Faut-il retenir une délimitation sur une base politique (les états modernes, récents) ou culturelle (les aires de culture)? Dans ce dernier cas, se profile le problème des frontières des états que l'on sait artificielles, attentatoires à l'unité et la continuité culturelle de nombre d'ethnies. Si l'on retient la délimitation politique, si l'on retient l'état comme cadre — et cette démarche semble rencontrer la faveur de la majorité des critiques —, alors se pose le problème de la géographie littéraire de nos pays. Dans un pays comme le Sénégal, qui occupe une position centrale dans la littérature africaine, cette dernière semble ne trouver de terrain de prédilection qu'en pays Wolof. Il y existe des régions mortes à la littérature moderne et d'autres qui occupent une position tout juste meilleure. De même, il existe des pays africains où la production littéraire, l'intérêt du public à la littérature africaine moderne n'ont pas encore dépassé le stade initial et la capitale. L'établissement de l'histoire littéraire africaine dans des cadres limités permettra de mieux appréhender ces problèmes et peut-être de leur trouver des solutions, de mieux intégrer à l'histoire littéraire, à l'explication historique, l'influence des sciences annexes à la littérature, de l'art, la politique, les mutations socio-économiques; en bref, de ne plus faire de l'histoire littéraire une juxtaposition sans fin et sans explication suffisante de faits et de dates. Jack CORZANI prend à son compte toutes ces préoccupations et invite les critiques «à tenter d'établir non plus une histoire littéraire du monde noir mais les diverses histoires littéraires des nombreux pays de peuplement partiellement ou entièrement noir» [18]. Ce vœu sera servi par une approche nationale et progressive. Déjà, des histoires de la littérature du Bénin, du Zaïre ont vu le jour. Une histoire de la littérature romanesque de la Côte d'Ivoire est en cours d'élaboration. La multiplication de ces travaux permettra l'évolution vers une historiographie africaine plus scientifique qui fermera la voie aux excès idéologiques et aux fantaisies des chercheurs pressés.

Il va sans dire que l'on ne peut aider à l'établissement d'une nouvelle histoire littéraire africaine si l'on ne pose pas correctement les problèmes afférant à la situation actuelle. Ensuite, il ne suffira pas de dénoncer les excès, égarements et paradoxes de cette situation. Il faut en arriver aux problèmes méthodologiques bien souvent escamotés dans le passé. L'histoire littéraire africaine, telle que pratiquée de nos jours, souffre de maux qui ont noms : ignorance, partialité, abus idéologiques, extrapolations arbitraires... ; ces insuffisances se

retrouvent jusque dans l'excellente somme que constitue la publication précitée de l'Association internationale de Littérature comparée. Il s'agit certes d'ouvrages collectifs mais, si l'on s'en tient au seul Sénégal, que penser des lacunes qui amputent sa littérature de nombre d'œuvres qui ont eu le mérite d'ouvrir la voie? Pas un mot sur les œuvres de l'Abbé Boilat, Léopold Panet, Paul Holle, Frédéric Carrère, Amadou D. Clédor Ndiaye ; si peu sur «Force Bonté» [19] que l'on peut douter que l'auteur de l'article ait eu ce livre en main. Passons sur des affirmations péremptoires sur la place et le rôle du Sénégal dans la littérature africaine. Il est regrettable qu'un comité de spécialistes de la littérature africaine n'ait pas pris le soin de se prononcer sur la pertinence des articles. On ne doit pas taire plus longtemps le rôle d'initiateurs joué par les métis du Sénégal dans la littérature africaine.

Souvent, ces silences regrettables sont imputables aux insuffisances d'une littérature africaine qui procède par parti pris, rejets, ostracisme. Les métis, considérés comme des collaborateurs privilégiés ou des complices des colons français, sont bannis d'une littérature que l'on voudrait progressiste, libératrice à défaut d'être libérale. L'historiographie littéraire africaine s'est accommodée — si elle ne l'a pas cautionnée — d'une sorte de conjuration du silence tirant un voile pudique sur les métis et sur les premiers écrivains à créer leurs œuvres en Afrique sous la tutelle plus ou moins directe des autorités coloniales. Ce n'est que depuis une dizaine d'années que l'on a procédé à la réédition des œuvres de l'Abbé Boilat, Amadou D. Clédor Ndiaye, Mapaté Diagne, Bakary Diallo, Félix Couchoro, toutes antérieures à l'école de la négritude.

De même, on peut s'inquiéter de la tendance à l'extrapolation qui semble se dessiner dans les histoires des littératures nationales dont l'émergence marque un progrès certain. La conception de la littéralité des œuvres y est quelquefois diffuse. Tout y est littérature : la presse écrite, les textes liturgiques, comme les rapports de mission des prêtres, les pièces de théâtre ou essais de valeur douteuse et dont l'audience n'aurait pas dépassé le cadre du village. C'est manifestement l'excès contraire à celui dénoncé antérieurement. Ailleurs, on pêche par éliminations fantaisistes, ici on pêche par ajouts arbitraires. Tout ce qui est écrit doit être pris en considération. En vérité, on ne veut pas le reconnaître, mais, dans certains pays, la production littéraire est singulièrement mince et récente, et c'est une gageure que d'y parler de littérature nationale. Va-t-on tomber dans le piège de bâtir une histoire littéraire par amalgames et excès de bonne volonté?

Le recours à une méthodologie rigoureuse dans l'établissement de l'histoire littéraire africaine aurait dû commander une périodisation mettant en relief les phases essentielles de cette évolution, dégageant des perspectives historiques et permettant de mieux appréhender l'interaction entre l'histoire et la politique, les autres sciences sociales et les arts. Pendant longtemps, le problème de la périodisation a été occulté ou escamoté. D'abord, parce que les historiens de la littérature ont pris le soin — on ne peut plus arbitrairement — de

toujours faire partir la littérature africaine de l'un de ses temps forts et de l'émergence d'écrivains de renom quasiment consacrés comme d'entrée de jeu. Aujourd'hui encore, nombre d'historiens procèdent comme si rien ne s'était passé avant 1934 et la formation de l'école de la négritude, c'est-à-dire avant Senghor, Césaire et Damas. Ensuite, trop pressés pour approfondir leurs investigations, ils ont centré la périodisation autour de l'école de la négritude pour presque toujours distinguer entre son affirmation et sa contestation. C'est, il faut en convenir, aller vite en besogne. Il reste que l'on ne porte pas pour autant atteinte au prestige de cette école si l'on dégage d'autres modes de périodisation, qui prennent en compte toute la littérature et qui ne retiennent, pour idées directrices, que celles qui seraient significatives pour l'ensemble de sa durée. Il n'en a pas toujours été ainsi. On peut prendre la mesure des désordres et incohérences par la revue des positions de quelques critiques, auteurs d'anthologies, manuels et histoires littéraires.

Déjà en 1970, NGAL, si méthodique dans ses travaux sur l'œuvre de Césaire et dans le cadre d'une étude sur le roman africain contemporain, laisse passer l'occasion de développer une méditation méthodologique. Il montre le peu d'intérêt qu'il porte à la méthodologie historique, à la périodisation. Il note qu'«à partir de telles considérations on peut dégager les directions maîtresses et significatives suivantes, empruntées par le roman négro-africain depuis une dizaine d'années (1960-1970)». Il ne remonte pas plus haut parce que «c'est plus ou moins la préhistoire du roman négro-africain». «Le regroupement se fait autour de quatre axes principaux :

1. Les romans de la contestation, pour employer un mot à la mode ;
2. Les romans du refuge dans les valeurs du passé ;
3. Les romans de la métamorphose ;
4. Les romans du dépassement.

On ne verra pas dans ce plan un cadre chronologique» [20].

Il va sans dire que cette position ne peut en rien aider à l'émergence d'une histoire littéraire africaine. Il est paradoxal de parler de préhistoire pour la période antérieure à 1960. Se détourner de toute considération historique, même lorsque le thème du colloque portait sur le roman contemporain, peut étonner. On comprend dès lors que les distinctions thématiques précitées ne soient pas plus opérantes, puisque les thèmes se chevauchent pour ainsi dire. Par exemple, les thèmes 1 et 2 se retrouvent partout. Force est d'appréhender chaque thème en son temps fort, c'est-à-dire selon une perspective historique.

Jacques CHEVRIER fait partir de 1921 sa «Littérature nègre» [21], fort judicieusement revue et augmentée. Une logique de circonstance lui impose d'expliquer la naissance de cette littérature en référence à l'exotisme, l'art nègre, la renaissance de Harlem. Il omet ce qui se passe en Afrique même, tout particulièrement au Sénégal depuis 1910, où la colonisation engendre une littérature qui fonctionne comme une cote taillée sur mesure. Chevrier garde

le silence sur les publications antérieures à l'éclosion de Paris, lui si averti des choses d'Afrique ! Il procède à une répartition par genres, fait du théâtre le parent pauvre des autres genres, se tait sur le théâtre de recherche qui se développe en Afrique et singulièrement en Côte d'Ivoire. En fait, l'approche de Chevrier doit être comprise comme étant avant tout pédagogique. Sur une perspective historique générale, il a voulu donner le tableau des œuvres et des débats en cours.

Plus récemment, Pius Ngandu Nkashama a publié une anthologie précédée d'une remarquable préface qui rend bien compte de la situation de la littérature africaine, fait connaître de nombreux écrivains et insère leurs œuvres dans des courants actuels de pensée et de sensibilité. On peut cependant s'interroger sur les raisons qui ont concouru au choix de 1930 comme repère initial de l'anthologie. Ngandu Nkashama est un trop bon connaisseur de notre littérature pour considérer qu'avant cette date rien n'avait été produit. Peut-être juge-t-il que rien de valable, de digne d'être inséré dans une anthologie, n'avait été publié. La périodisation est encore plus difficile à légitimer, puisqu'il distingue trois étapes : les débuts de la littérature (1930-1969), les années des indépendances (1960-1969) et l'Afrique des Nations (1970-1982). Il va sans dire que les débuts de la littérature sont antérieurs à 1930 ; que la guerre a joué comme une ligne de partage, que l'on ne saurait placer sous le même signe la littérature d'avant-guerre et celle de l'après-guerre qui s'affirme au grand jour, confère à la négritude une dimension militante ; que l'on ne voit pas très bien les raisons qui font de 1970 une année de mutation de la littérature... ; que l'intitulé «l'Afrique des Nations», qui soulève bien des questions, constitue pour le moins une anticipation sur le débat sur «la littérature africaine et les littératures nationales»... Avec un peu plus de rigueur, Ngandu Nkashama aurait fait faire un grand pas à l'historiographie littéraire africaine.

La situation n'est guère meilleure chez ceux qui ont tenté de préciser l'histoire littéraire africaine ou de la dessiner à grands traits.

L'excellent critique Janheinz Jahn a, de toute évidence, placé son «Manuel de littérature néo-africaine» sous le signe de la théorie de la négritude. Son essai embrasse tout le monde noir, du xvie siècle à nos jours. Il s'emploie à donner le tableau de la littérature dans le monde noir. Il va sans dire qu'il adhère à la thèse de la spécificité noire et qu'il commence par où il aurait dû terminer. Sans études particulières préalables, son tableau ne pouvait pas aller au-delà du papillonnement, de la marqueterie. Jahn va du Brésil à la Louisiane, du Haoussa au Swahili. Il escamote le problème de la périodisation et se contente de déterminer un axe historique très lâche : les littératures traditionnelles depuis les origines, les littératures afro-américaines et les nouveaux problèmes, la négritude et les perspectives d'évolution. Il prête ainsi le flanc à nombre de critiques d'autant plus que, dans cette périodisation, il procède soit par temps forts, soit par genres... De Juan Latino à la littérature

orale, au negro-spiritual, au Calypso et Blues, à l'indigénisme, le lien n'est pas toujours des plus rigoureux.

Le mérite de J. Jahn ici, c'est d'avoir donné un tableau d'ensemble des littératures africaines et des informations fort utiles à l'époque. Sa littérature néo-africaine constitue un premier pas, fort incertain, à la lumière des exigences méthodologiques d'aujourd'hui, vers l'établissement de l'histoire littéraire africaine. Son effort d'intégration des littératures, qui se prévalent surtout d'une unité originelle, a été démesuré. De toute façon, l'idée de la préexistence d'une spécificité nègre qui a sous-tendu ses travaux est passée de mode parce que contestable.

On était en droit d'attendre beaucoup plus de «Littératures d'Afrique noire de langue française» [22] de Robert CORNEVIN, qui présentait le double avantage d'être un excellent connaisseur de l'Afrique et un historien accompli. On ne saurait lui reprocher d'ignorer les origines véritables de la littérature africaine moderne. Il passe en revue les authentiques précurseurs de cette littérature. Sa périodisation laisse à désirer, ce qui reste étonnant de la part d'un professionnel de l'histoire. Il articule son travail autour des rubriques suivantes :

- 1) Les précurseurs ;
- 2) Le xxe siècle jusqu'à la seconde guerre mondiale ;
- 3) L'essor du mouvement littéraire africain :
 - a) Le mouvement de la négritude,
 - b) La marche vers l'indépendance,
 - c) L'essor,
 - d) L'épanouissement,
 - e) Le théâtre ;
- 4) Les littératures panafricaines, régionales et nationales.

De toute évidence, la formulation des thèmes reste imprécise. Comment, par exemple, distinguer entre l'essor et l'épanouissement? Les axes temporels ne ressortent pas avec assez de netteté. On ne perçoit pas bien l'évolution de la thématique. Il aurait, d'autre part, fallu distinguer deux étapes entre 1900 et 1945. La continuité n'est pas évidente entre ces deux périodes, l'une africaine et l'autre parisienne. Cornevin passe d'une distinction par thèmes à une distinction par genres. Est-il sage ou pratique de séparer le mouvement de la négritude de la marche vers l'indépendance? Pour ne pas en dire plus, il faut convenir que ce classement est incohérent.

Certes, Cornevin pourvoit son lecteur d'une masse considérable d'informations, à orientation historique plus ou moins marquée. Son livre est cependant loin d'avoir contribué à combler les lacunes constatées par un nombre de plus en plus grand de critiques.

Ces insuffisances ne sont pas le fait des seuls auteurs de manuels, anthologies et histoires de la littérature africaine. On les relève aussi bien dans les travaux

de recherche approfondie que sont les thèses et autres documents. Elles restent imputables à la limitation de l'information jusqu'à une date relativement récente, au poids écrasant des préjugés et présupposés idéologiques dans la recherche africaine et au pouvoir des mythes commodes forgés ailleurs.

D'autres critiques — hélas, peu nombreux — ont eu une approche plus attentive, plus prudente et obéissant à une méthodologie plus effective.

Hassan EL NOUTTY, au début des années 1970, essaie de dégager les grands axes de l'évolution du roman. Il choisit 1960, année de l'indépendance africaine, comme date charnière. Il explique ce choix de façon fort pertinente en des pages qui mériteraient toutes d'être citées. «S'il est vrai, dit-il, que la littérature est l'expression de la société, l'histoire du roman franco-africain en fournit une illustration singulièrement frappante. Elle s'ordonne en effet tout naturellement d'un côté et de l'autre du moment de l'accession à l'indépendance, c'est-à-dire, en forçant un peu les chronologies, avant et après l'an 1960» [23]. Il montre, en amont et en aval de cette date, les convergences, variations et différences et les explique fort bien. Il est regrettable que l'exemple de Hassan el Noutty soit quasiment resté lettre morte.

Dorothy BLAIR, sans s'embarrasser de considérations théoriques ou méthodologiques, donne un saisissant exemple, dans un domaine particulier, de ce que devrait être une bonne histoire de la littérature africaine ou de l'un quelconque de ses genres. Elle va à la source et intègre fort bien les précurseurs éloignés. Elle fait une place juste aux œuvres des métis du Sénégal et des précurseurs de la seconde génération. Elle ne s'attarde pas outre mesure sur cette partie, mais elle la connaît et l'intègre à son propos. Elle est un critique trop avisé pour se reconnaître le droit d'amputer la littérature africaine de l'une quelconque de ses œuvres pour des raisons qui n'auraient rien à voir avec la science. Elle recourt à une périodisation qui a le mérite de recouper les grands axes de l'histoire africaine et de mettre en relief les thèmes les plus significatifs :

- Les premiers résultats du système colonial ;
- La génération de la négritude ;
- L'après-indépendance : les vingt premières années [24].

C'est cependant Albert Gérard qui a prêté l'attention la plus grande au problème de l'histoire littéraire africaine. Cela doit d'abord être lié à sa qualité d'authentique comparatiste. Son intérêt va également à toutes les littératures africaines. Ses travaux portent aussi bien sur les littératures orales que sur les littératures modernes, francophone, anglophone, lusophone... Son approche est ou thématique ou historique. Il faut même ajouter que, ces dernières années, l'historiographie littéraire africaine se trouve au premier plan de ses préoccupations.

Dans un article consacré à la «Problématique d'une histoire littéraire», sa réflexion porte sur les littératures caraïbes, mais son propos n'est pas sans incidence sur la réalité africaine. C'est ainsi qu'il note :

Pendant la *première phase*, l'art écrit est monopolisé par l'élite «lettrée», qui est «eurogène», ou plutôt par la fraction infime de cette élite qui s'intéresse à la littérature... À cette production écrite, la traite des nègres ajoute bientôt l'art oral des esclaves importés, qui amènent avec eux au moins le souvenir de leurs mythes et de leurs contes, diversifiés selon leurs origines et qui enrichissent leur tradition en donnant une forme orale à leur nouvelle et pénible expérience...

Une *deuxième phase* commence quand les représentants des classes assujetties — en l'occurrence, pour employer une terminologie sud-africaine, les groupes «non-blancs» — s'emparent de la plume et du langage des seigneurs... Il va de soi que, dans un premier temps, ces écrivains néophytes, éperdus de reconnaissance et d'admiration pour leur tuteur et sa civilisation, s'efforcent d'imiter docilement l'art métropolitain... En tout état de cause, pendant une bonne partie du régime colonial — et les structures institutionnelles de la ségrégation raciale se maintiennent souvent dans les états politiquement indépendants, les rares écrivains de couleur veillent prudemment, et avec raison, à n'émettre aucun propos subversif, si ce n'est par les voies feutrées d'une ironie accessible aux initiés. C'est seulement lorsque les intellectuels sentent que le pouvoir blanc commence à s'affaiblir que l'on voit une littérature d'authentique contestation prendre une ampleur appréciable. Fruit de la déliquescence de l'autorité en place, elle en accélère la désintégration...

Il y a là un modèle de périodisation, clair, significatif, se fondant sur les étapes de la colonisation. Il n'a pas à trop forcer les choses pour saisir la parenté de ce schéma avec celui qui serait valable pour l'Afrique.

Et Albert GERARD d'ajouter :

Lorsqu'une société accède à un statut d'indépendance politique, marqué en outre par l'abolition des privilèges de race (du moins sur le plan des principes et des institutions), sa littérature ne peut manquer d'accéder, elle, à une *troisième phase*, au cours de laquelle la suppression de nombreuses contraintes extérieures libère une dynamique exubérante.

Ce phénomène s'est déroulé en Afrique Noire avec une clarté particulière. L'aube des indépendances s'est accompagnée d'une explosion littéraire, œuvres d'écrivains surprivilegiés, remarquablement instruits dans les universités européennes, par conséquent coupés de leurs racines culturelles, déculturés par rapport à leur peuple. Ils s'abandonnaient à l'exaltation romantique d'une négritude mythique ; ou bien, tentant de s'accrocher au réel, ils ressassaient dans leurs romans leur expérience personnelle d'hybrides narcissiques. Mais la génération suivante, formée sur place, s'intéresse à la condition réelle, à l'expérience et aux sentiments vécus des citoyens ordinaires. C'est pour eux qu'elle veut écrire, elle se soucie peu des canons du beau langage issu de l'Académie française, de la BBC ou de Camoens ; elle créolise des langues européennes, bref s'adresse à son public naturel... [25].

Les grands moments de l'histoire littéraire africaine sont bien déterminés. Pour le détail, on peut ne pas abonder dans le même sens qu'Albert Gérard et ne pas penser qu'une bonne formation universitaire occidentale doit

nécessairement couper l'Africain de son peuple, ni faire de quelques cas isolés des règles générales. La réussite linguistique de KOUROUMA (1968) dans «Les Soleils des Indépendances» n'a pas fait école. Les écrivains africains rivalisent dans la maîtrise de la langue française. Il faut se garder d'ériger leurs insuffisances en système original d'affirmation d'une quelconque particularité.

Pour l'essentiel, c'est l'approche du problème de l'histoire littéraire africaine, de sa périodisation plus précisément, qui mérite de retenir l'attention.

Nombre de critiques, auteurs de manuels ou d'anthologies, établissent leur axe de périodisation en relation au thème de l'engagement ou de l'école de la négritude. Ils mettent en relief une phase de la littérature marquée par le militantisme, opposée à une autre où la conscience politique n'existerait pas. Ils commettent l'erreur de ne pas, au préalable, définir le concept d'engagement, de ne pas en déterminer les nuances, les diverses formes. Ils perdent de vue l'assertion de Mao Tse Toung, que toute création est révolutionnaire. En outre, l'engagement ne doit pas être perçu comme un concept immuable. Son contenu varie d'une époque à l'autre. Il n'est pas conçu de la même manière dans les résolutions du premier Congrès mondial des Écrivains et Artistes noirs de 1956, que dans les textes critiques contemporains. Pour s'en convaincre, il suffit de confronter les résolutions précitées et la déclaration suivante de Pius NGANDU NKASHAMA :

Au-delà de l'engagement politique et littéraire, il faut poser le problème de l'écriture poétique et de la «tentative de réponse» que l'écrivain africain réserve aux questions des réalités locales nouvelles. C'est dans le déchiffrement des textes eux-mêmes que le lecteur pourra trouver ces éléments de réponses, lesquelles vont varier «selon les opinions et les tempéraments de leurs auteurs, passant de l'engagement révolutionnaire à la mysticité éclatée», pour citer un mot de Rambaut.

L'engagement d'ailleurs ne sera pas à prendre uniquement au sens d'une prise de position de l'écrivain concernant les problèmes sociaux et politiques qui déchirent l'Afrique. La contrainte de l'inspiration dans l'art et dans la poésie peut s'exercer autour de la «vérité de la poésie». Dans la manière dont l'écrivain vit dans son imaginaire, les événements quotidiens, et dont il structure ses métaphores. C'est aussi dans ce contexte que s'élabore une écriture nouvelle, dont les thèmes les plus fondamentaux apparaissent dans un dévoilement tragique des consciences en crise, des valeurs mutilées.

Ainsi en va-t-il des nombreux «fous» (schizophrénie et psychoses) qui hantent le roman africain moderne, et la pluralité des meurtres déritualisés qui s'y effectuent. Cette inadéquation avec les normes et les valeurs superficielles ou artificielles de la société africaine, soumise à une violence bestiale aveugle, ne peut aboutir, ni à l'évasion qui impliquerait un abandon et des valeurs et des normes, ni à la «rébellion» qui correspondrait à un effort pour remplacer les valeurs et les normes rejetées par un système culturel et normatif approprié... [26].

L'engagement ne se limite plus à l'adhésion politique, à la coloration idéologique. Ngandu montre bien l'évolution, l'enrichissement du concept qui

gagne en profondeur. En 1956, le principe d'engagement commandait un réalisme de surface, mais mobilisateur du moins dans sa finalité. Il fallait montrer la réalité de la vie africaine pour dénoncer le sort fait aux Noirs. Aujourd'hui, l'engagement se charge d'une dimension essentielle ; il se situe au niveau des consciences.

Ajoutons qu'il est arbitraire de nier tout engagement à la littérature africaine antérieure à 1945. L'engagement est de tradition dans la littérature africaine. On sait que l'une des caractéristiques de la littérature orale est sa fonctionnalité, son engagement et son anonymat. On n'insistera pas là-dessus. La littérature de 1930 à 1945 s'est engagée, selon les orientations de l'école de la négritude à ses débuts, dans la défense et la réhabilitation des cultures africaines. Il reste parfaitement possible de montrer que Senghor et Césaire, antérieurement à la guerre, ont témoigné d'une relative conscience politique que devaient favoriser les mutations de l'après-guerre. Il faudrait donc ici, avec le concept de l'engagement, comme avec le concept de la négritude, procéder par degrés, analyser le concept, en appréhender les nuances, tenir compte des mutations. Il faudrait d'abord écrire l'histoire de la négritude et celle de l'engagement pour que ces concepts puissent devenir de véritables instruments d'investigation.

Peut-être, dans cette tentative de périodisation, faudrait-il tout centrer autour des thèmes et écoles saisis en leur temps forts et dans leur continuité historique.

Ne pourrait-on pas, dans un projet d'histoire littéraire africaine, distinguer les étapes suivantes :

- D'abord *les précurseurs* (autour de 1850) et les prendre tous en compte. Il faut partir des œuvres des métis qui reflètent parfaitement les idéaux de l'époque et les rapports entre les parties en présence.
- Ensuite, après une éclipse d'un demi-siècle, la littérature naît au Sénégal qui, par la force des choses, se trouve être la tête de pont de la pénétration française de l'Afrique. Cette phase est marquée par un net *encadrement colonial* (1900-1930). Les Français encouragent les premiers écrivains, patronnent leurs œuvres, et ces derniers prennent à leur compte l'idéologie coloniale ; souvent, ils en deviennent de naïfs thuriféraires.
- Puis commence la phase parisienne (1930-1945), marqué par la forte influence du courant africaniste, la convergence sur Paris d'écrivains et théoriciens afro-américains, antillais, haïtiens..., la naissance de l'école de la négritude qui se prononce pour la *primauté du culturel sur le politique*.
- La phase suivante sera celle du militantisme. La littérature se charge de finalité politique. Et cette période est placée sous le signe de la *primauté du politique* (1945-1960).
- Enfin, la phase actuelle, celle des *mutations et perspectives*. Se posent alors les problèmes du rapatriement de la littérature, de la formation du public, de l'émergence des problèmes sociaux, du féminisme... Alors s'instaurent et se développent la contestation de la négritude et le débat sur la nature

et la vocation de la littérature africaine qui reste, dans l'ensemble, fidèle à son engagement politique.

L'histoire littéraire africaine doit être établie en relation étroite avec son contexte d'évolution, avec le courant de civilisation qui l'a engendrée. Elle ne saurait se limiter à une banale recension et de faits et d'œuvres. Elle doit déterminer le rapport de la littérature aux paramètres de ladite civilisation et les saisir dans leur dynamisme. Fort légitimement, Jack CORZANI insiste sur le rapport de la littérature à la culture :

Mais, me dira-t-on, il existe des bibliographies nationales, des histoires de la littérature camerounaise, sénégalaise, etc.

Certes, mais l'histoire littéraire n'est pas l'histoire des littératures, ce n'est pas une liste d'auteurs, d'œuvres et de dates mises à plat, c'est bien autre chose et notamment la mise en rapport de ces auteurs, de ces œuvres, avec le milieu spécifique qui les a nourris, avec les mentalités, les mœurs, bref, la culture de ce milieu [27].

Albert GÉRARD, qui s'arrête ici plus particulièrement sur l'histoire littéraire de l'Afrique orientale, en arrive aux mêmes recommandations :

Il conviendrait d'analyser plus profondément la diversité et la succession des tendances qui parcourent cette littérature en pleine croissance, et de mettre le résultat de cette enquête en corrélation d'une part avec l'évolution historique de la région, et d'autre part avec le substrat autochtone, qu'il s'agisse des cultures variées auxquelles les écrivains anglophones appartiennent, ou, plus particulièrement, de l'influence de la littérature vernaculaire orale sur la littérature écrite en anglais [28].

Non seulement l'historien de la littérature doit renoncer aux ostracismes arbitraires et silences embarrassés, tous imputables à des excès idéologiques, mais il doit recourir à une périodisation qui permette d'appréhender écoles et courants de pensée en leurs temps forts, d'enraciner l'histoire dans le véritable contexte de la littérature. Il n'y a pas que la négritude et les facteurs politiques. La négritude n'est pas une, elle n'est pas non plus invariable. Il est loisible de montrer que son évolution passe par trois étapes. De 1930 à 1945, se développe la première négritude, avant tout culturelle, née d'une forte convergence entre Afro-Américains, Antillais, Haïtiens et Africains. Elle se déploie sous le signe de l'africanisme triomphant. De 1945 à 1965, en plus d'être culturelle, la négritude devient politique, plus nettement africaine. Enfin, pour aller vite, la période actuelle correspond à celle des mutations, des variations et de la contestation.

Tout en gardant à l'esprit qu'un courant de pensée ou de sensibilité a des antécédents et une postérité, il faut convenir que l'africanisme n'exerce pas d'influence déterminante sur la littérature avant 1930. En fait, son influence est remarquable de 1930 à 1965. Il permet de focaliser l'intérêt sur l'Afrique,

sur une Afrique retrouvée (1930-1945). Dans le roman, il favorise la substitution d'une forme de réalisme sociologique à l'exotisme hérité de la littérature coloniale française ; dans la poésie de la négritude, il se traduit par un certain romantisme du passé et une exacerbation de la conscience culturelle. Au lendemain de la guerre, son influence est mieux intégrée aux nouveaux idéaux.

Il faudrait, certes, faire une place conséquente aux rapports de l'idéologie coloniale et de la littérature, en montrer l'évolution. En fait, jusqu'à 1930, tous les écrivains sont favorables au colonialisme et souvent leurs œuvres sont consacrées à l'éloge du système politique en place. Tous ont créé leurs œuvres en Afrique même. De 1930 à 1945, les écrivains produisent leurs œuvres en France, ils sont fortement influencés par l'Africanisme. S'ils ne critiquent pas le système colonial, ils se gardent d'en faire l'éloge. Ils adhèrent aux mythes de l'époque, le plus tenace étant celui de l'Eurafrrique. Ils croient au métissage culturel et à la modernisation ultime de l'Afrique par les colons. De 1945 à 1960, plus précisément, les écrivains s'engagent résolument dans la lutte contre le colonialisme.

Un autre thème majeur, celui des rapports entre le traditionalisme et le modernisme, devrait être correctement situé en relation à une bonne périodisation. Il est singulier que la première œuvre romanesque de cette littérature tourne autour de ce thème qui, aujourd'hui encore, occupe une place centrale. L'influence du marxisme ne devrait pas être passée sous silence. Ses temps forts et ses genres privilégiés doivent être circonscrits. Il va sans dire qu'une bonne histoire de la littérature africaine doit intégrer l'influence sur cette dernière de la littérature traditionnelle, de la littérature française, des arts et de la musique, des sciences humaines, de l'évolution du goût et de sensibilité...

De nos jours, les travaux se multiplient sur les rapports des littératures africaines, traditionnelle et moderne. L'influence de l'une sur l'autre n'a été ni continue, ni uniforme. Il faudrait en préciser la nature et l'évolution. Quant à l'influence de la littérature française, personne ne s'y est vraiment arrêté, pas même les comparatistes. L'histoire reste à écrire à partir des thèmes, des écoles, des écrivains. Mais comment écrire cette histoire lorsque l'on ignore tout de l'influence véritable du surréalisme français sur chacun des poètes de la négritude, si aucune étude conséquente n'a encore été consacrée à l'influence de Péguy, de Claudel ou de Saint-John Perse sur Senghor?

En principe, tous les courants culturels français contemporains trouvent un prolongement plus ou moins accentué en Afrique. Cependant, les chercheurs n'ont pas encore été au-delà de cette vérité générale. Tout semble aller de soi. On ne s'inquiète pas du détail du phénomène, ni de son pourquoi, ni de son comment. C'est ainsi qu'il n'existe pas de travaux sur l'influence, sur les écrivains des années 1930, des écrivains de la renaissance nègre de Harlem. On ne dira rien des rapports de la littérature et des sciences humaines, et pourtant ces dernières ont porté à bout de bras la littérature africaine. L'essor

des sciences humaines a entraîné celui de la littérature en la rendant plus crédible, plus consistante aussi.

L'on est bien loin, avec ce programme, de l'habituelle histoire littéraire africaine, simple juxtaposition de faits et de dates, sans effort aucun de synthèse, ni d'approfondissement. Il faut que l'histoire littéraire devienne, comme le souhaite Gérard GÉNETTE, à la suite de G. Lanson, «une histoire des circonstances, des conditions et des répercussions sociales du fait littéraire» [29]. Pour ce faire, il faut se libérer des préoccupations idéologiques, procéder plus modestement du plus simple au plus complexe. Au lieu de s'attaquer, d'entrée de jeu, à l'histoire de la littérature africaine, il faudrait en restreindre le cadre, établir d'abord l'histoire des littératures nationales ou régionales. Avant cela, il conviendrait d'aller plus loin dans la connaissance de notre littérature, de combler les lacunes par l'étude méthodique des thèmes et des formes, d'établir l'histoire des divers genres littéraires... Cette démarche favorisera l'émergence des littératures nationales, tout en ouvrant la voie à une histoire des littératures d'Afrique plus fiable.

Le reste ressortit à une question de méthode devant se traduire par l'appréhension des faits, à la fois dans leur individualité et dans leur continuité. C'est dire, encore une fois, que les événements doivent être perçus dans leur simultanéité comme dans leur succession. C'est à ce prix que l'on parviendra à enraciner l'histoire littéraire africaine et à la rendre plus historique.

NOTES ET RÉFÉRENCES

- [1] KOM, A. 1983. Dictionnaire des œuvres littéraires négro-africaines de langue française. Éd. A. Naaman, Sherbrooke. — Une réédition, revue et augmentée, de cet ouvrage est en cours.
- [2] Albert Gérard, qui ajoute plus loin : «La littérature africaine en langue européenne est encore bien jeune mais elle a parcouru avec une extrême rapidité les premières phases de sa croissance et il n'est certes pas trop tôt pour en faire l'histoire» (GÉRARD, A. 1984. Essais d'histoire littéraire africaine. — Éd. A. Naaman, Sherbrooke, p. 224).
- [3] CORZANI, J. 1983. Et si l'on recentrait enfin l'histoire littéraire africaine? Plaidoyer pour des nationalisations. — In : Actes du Colloque sur «Littérature africaine et enseignement» (Bordeaux, 1984), p. 522.
- [4] LEBEL, R. 1937. Histoire de la littérature coloniale en France. — Rieder, Paris.
- [5] JAHN, J. 1961. Muntu. — Le Seuil, Paris.
- [6] JAHN, J. 1969. Manuel de littérature néo-africaine. — Resma, Paris.
- [7] JAHN, J. 1969. Manuel..., *op. cit.*, p. 22.
- [8] KOUROUMA, A. 1968. Les Soleils des Indépendances. — Presses de l'Université de Montréal, Montréal.
- [9] DEPESTRE, R. 1987. Hadriana dans tous mes rêves. — Le Seuil, Paris.
- [10] NGANDU NKASHAMA, P. 1984. Les littératures africaines de 1930 à nos jours. Sillex, Paris, p. 9.

- [11] CÉSAIRE, Aimé, cité par NGANDU NKASHAMA, P. 1984. Les littératures africaines..., *op. cit.*
- [12] GÉRARD, A. 1988. Problématique d'une histoire littéraire du monde caraïbe. — *Revue de Littérature comparée*, 62 (1) : 45-56.
- [13] CORZANI, J. 1984. Et si l'on recentrait..., *op. cit.*, p. 524.
- [14] ID., *ibid.*
- [15] European language writing in Sub-Saharan Africa. 1986. — Akadémiai Kiadó, Budapest, 2 vol.
- [16] GÉRARD, A. 1984. Essais d'histoire..., *op. cit.*, p. 222.
- [17] PHELPS, A. 1983. In : Actes du Colloque de Padoue, *Éthiopiennes*, vol. 1 (nos 3-4).
- [18] CORZANI, J. 1984. Et si l'on recentrait..., *op. cit.*, p. 523.
- [19] BAKARY DIALLO. 1926. Force-bonté. — Rieder, Paris.
- [20] NGAL, M. M. 1970. L'état présent du roman négro-africain et malgache d'expression française. — In : Le roman contemporain d'expression française, Actes du Colloque de Sherbrooke, pp. 82-83.
- [21] CHEVRIER, J. 1984. Littérature nègre. — A. Colin, Paris.
- [22] CORNEVIN, R. 1976. Littératures d'Afrique noire de langue française. — P.U.F., Paris.
- [23] EL NOUTTY, H. 1972. Situation du roman africain et malgache d'expression française. — In : Actes du Colloque sur le roman contemporain d'expression française (Sherbrooke), pp. 93-99.
- [24] BLAIR, D. 1984. Senegalese literature : a critical history. — Twayne, Boston.
- [25] GÉRARD, A. 1988. Problématique d'une histoire littéraire..., *op. cit.*, pp. 46-48.
- [26] NGANDU NKASHAMA, P. 1984. Les littératures africaines..., *op. cit.*, pp. 32-33.
- [27] CORZANI, J. 1984. Et si l'on recentrait..., *op. cit.*, p. 523.
- [28] GÉRARD, A. 1976. Pour une histoire littéraire de l'Afrique orientale. — In : Neo-African literature and culture, Essays in memory of Janheinz Jahn. — Ed. Ethnos, Wiesbaden, p. 195.
- [29] GÉNETTE, G. 1972. Figures III. — Le Seuil, Paris, p. 14.

**CLASSE DES SCIENCES
NATURELLES ET MÉDICALES**

**KLASSE VOOR NATUUR-
EN GENEESKUNDIGE WETENSCHAPPEN**

Séance du 23 avril 1991

(Extrait du procès-verbal)

La séance est ouverte à 14 h 30 par le directeur, M. F. De Meuter, assisté de M. J.-J. Symoens, secrétaire perpétuel.

Sont en outre présents : MM. E. Bernard, J. Decelle, M. De Smet, J. D'Hoore, A. Fain, C. Fieremans, J. Jadin, J. Mortelmans, H. Nicolaï, C. Sys, R. Tavernier, P. Van der Veken, J. Van Riel, H. Vis, membres titulaires ; MM. J. Bolyn, A. de Scoville, R. Dudal, R. Frankart, P. Gigase, A. Lawalrée, L. Soyer, membres associés ; M. J. Comhaire, membre de la Classe des Sciences morales et politiques ; M. A. Lederer, membre de la Classe des Sciences techniques.

Absents et excusés : MM. I. Beghin, G. Boné, M. De Dapper, J.-P. Gosse, P. Gourou, J.-M. Henry, P.-G. Janssens, M. Lechat, J. Lepersonne, D. Le Ray, J. Opsomer, P. Raucq, M. Reynders, A. Saintraint, J. Semal, G. Stoops, Ch. Susanne, R. Vanbreuseghem, M. Wéry.

Le problème du réchauffement terrestre et ses conséquences sur l'agriculture tropicale

M. E. Bernard présente une étude à ce sujet.

MM. R. Dudal, J. D'Hoore, J. Mortelmans, H. Nicolaï, C. Sys et A. Fain interviennent dans la discussion.

La Classe accepte la proposition de l'auteur de publier un résumé de cette étude dans le *Bulletin des Séances* (pp. 399-416).

«De nefaste rol van de Afrikaanse Bonte Teek, *Amblyomma variegatum*, bij de veeteelt in de Caraïben»

M. J. Mortelmans présente une étude à ce sujet.

MM. F. De Meuter, A. Fain, P. Van der Veken et H. Nicolaï interviennent dans la discussion.

La Classe décide la publication de cette étude dans le *Bulletin des Séances* (pp. 417-424).

Distinctions honorifiques

Par arrêté royal du 18 janvier 1991, les distinctions honorifiques suivantes ont été décernées :

Zitting van 23 april 1991

(Uittreksel van de notulen)

De zitting wordt geopend te 14 h 30 door de directeur, de H. F. De Meuter, bijgestaan door de H. J.-J. Symoens, vast secretaris.

Zijn bovendien aanwezig : De HH. E. Bernard, J. Decelle, M. De Smet, J. D'Hoore, A. Fain, C. Fieremans, J. Jadin, J. Mortelmans, H. Nicolaï, C. Sys, R. Tavernier, P. Van der Veken, J. Van Riel, H. Vis, werkende leden ; de HH. J. Boly, A. de Scoville, R. Dudal, R. Frankart, P. Gigase, A. Lalwée, L. Soyer, geassocieerde leden ; de H. J. Comhaire, lid van de Klasse voor Morele en Politieke Wetenschappen ; de H. A. Lederer, lid van de Klasse voor Technische Wetenschappen.

Afwezig en verontschuldigd : De HH. I. Beghin, G. Boné, M. De Dapper, J.-P. Gosse, P. Gourou, J.-M. Henry, P.-G. Janssens, M. Lechat, J. Lepersonne, D. Le Ray, J. Opsomer, P. Raucq, M. Reynders, A. Saintraint, J. Semal, G. Stoops, Ch. Susanne, R. Vanbreuseghem, M. Wéry.

«Le problème du réchauffement terrestre et ses conséquences sur l'agriculture tropicale»

De H. E. Bernard stelt een studie over dit onderwerp voor.

De HH. R. Dudal, J. D'Hoore, J. Mortelmans, H. Nicolaï, C. Sys en A. Fain komen tussen in de bespreking.

De Klasse aanvaardt het voorstel van de auteur om een samenvatting van deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen* (pp. 399-416).

De nefaste rol van de Afrikaanse Bonte Teek, *Amblyomma variegatum*, bij de veeteelt in de Caraïben

De H. J. Mortelmans stelt een studie over dit onderwerp voor.

De HH. F. De Meuter, A. Fain, P. Van der Veken en H. Nicolaï komen tussen in de bespreking.

De Klasse besluit deze studie te publiceren in de *Mededelingen der Zittingen* (pp. 417-424).

Eervolle onderscheidingen

Bij koninklijk besluit van 18 januari 1991 werden volgende eervolle onderscheidingen toegekend :

- à M. F. De Meuter : commandeur de l'Ordre de Léopold ;
- à M. M. De Smet : grand officier de l'Ordre de Léopold ;
- à M. C. Fieremans : grand officier de l'Ordre de Léopold ;
- à M. J.-J. Symoens : grand officier de l'Ordre de la Couronne ;
- à M. P. Van der Veken : grand officier de l'Ordre de la Couronne.

Symposium «Indicateurs biologiques des changements globaux»

À l'initiative du Comité national des Sciences biologiques, les Sociétés royales de Botanique, d'Entomologie et de Zoologie de Belgique organiseront, à l'occasion de la Journée mondiale de l'Environnement, en 1992, un symposium sur le thème «Indicateurs biologiques (taxons - communautés - écosystèmes) des changements globaux». En raison des importants aspects des changements globaux dans les régions tropicales (déboisement, désertification, acidification), l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer a décidé de s'associer à l'organisation de cette réunion.

Les membres de la Classe désireux de prendre une part active à la préparation de ce symposium ou à son programme sont priés d'en informer le secrétariat de l'Académie.

Exposition «Plantes carnivores»

Le Jardin botanique de la «Rijksuniversiteit Gent» organise, du 8 au 16 juin 1991, une exposition internationale sur les plantes carnivores.

Renseignements : Plantentuin Rijksuniversiteit
9000 Gent
Tel. (091)64.50.73.

Colloque «Recherche-développement à Kisangani»

Le Conseil de la Coopération de l'Université Libre de Bruxelles et le Centre d'Étude et de Documentation africaine (CEDAF) organisent un colloque international sur le thème : «Recherche-développement à Kisangani». Ce colloque aura lieu les 23 et 24 mai 1991.

Trois tables rondes sont prévues : «Jachères améliorantes et fertilité des sols», «Petite économie marchande et phénomènes informels», «Santé publique».

Renseignements : Mme I. Fettweis
U.L.B., C.P. 122
Avenue F. D. Roosevelt 50
1050 Bruxelles

aan de H. F. De Meuter : commandeur in de Leopoldsorde ;
aan de H. M. De Smet : grootofficier in de Leopoldsorde ;
aan de H. C. Fieremans : grootofficier in de Leopoldsorde ;
aan de H. J.-J. Symoens : grootofficier in de Kroonorde ;
aan de H. P. Van der Veken : grootofficier in de Kroonorde.

Symposium «Biologische indicatoren van de global change»

Op initiatief van het Nationaal Comité voor Biologische Wetenschappen zullen de Koninklijke Verenigingen voor Plantkunde, Entomologie en Zoölogie van België in 1992 een symposium organiseren ter gelegenheid van de Werelddag van het Leefmilieu over het thema «Biologische indicatoren (taxa - gemeenschappen - ecosystemen) van de global change». Wegens de belangrijke aspecten van de globale veranderingen in de tropische streken (ontbossing, woestijnvorming, verzuring) heeft de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen besloten mee te werken aan de organisatie van deze bijeenkomst.

De leden van de Klasse die actief wensen deel te nemen aan de voorbereiding van dit symposium of aan het programma ervan worden verzocht dit mee te delen aan het secretariaat van de Academie.

Tentoonstelling «Vleesetende planten»

De Plantentuin van de Rijksuniversiteit Gent organiseert, van 8 tot 16 juni 1991, een internationale tentoonstelling over de vleesetende planten.

Inlichtingen : Plantentuin Rijksuniversiteit
9000 Gent
Tel. (091)64.50.73.

Colloquium «Recherche-développement à Kisangani»

De «Université Libre de Bruxelles» en het Afrika Studie- en Documentatiecentrum (ASDOC) organiseren een internationaal colloquium met als thema : «Recherche-développement à Kisangani». Dit colloquium zal plaatshebben op 23 en 24 mei 1991.

Er worden drie ronde tafels voorzien : «Jachères améliorantes et fertilité des sols», «Petite économie marchande et phénomènes informels», «Santé publique».

Inlichtingen : Mevr. I. Fettweis
U.L.B., C.P. 122
F. D. Rooseveltlaan 50
1050 Brussel

Atelier «Impact of Species Changes in African Lakes»

L'«Overseas Development Administration» (UK), le «Renewable Resources Assessment Group» et l'«Imperial College» (London) organisent, du 23 mars au 1er avril 1992, un atelier sur le thème «Impact of Species Changes in African Lakes».

Renseignements et inscriptions : Dr. Tony Pitcher
Renewable Resources Assessment Group
Imperial College
8 Princes Gardens
London SW7 1NA (England)
Tel. (071)225.89.34. Fax (071)589.53.19.

La séance est levée à 17 h 15.

Workshop «Impact of Species Changes in African Lakes»

De «Overseas Development Administration» (UK), de «Renewable Resources Assessment Group» en het «Imperial College» (London) organiseren, van 23 maart tot 1 april 1992, een workshop over het thema «Impact of Species Changes in African Lakes».

Inlichtingen en inschrijvingen : Dr. Tony Pitcher
Renewable Resources Assessment Group
Imperial College
8 Princes Gardens
London SW7 1NA (England)
Tel. (071)225.89.34. Fax (071)589.53.19.

De zitting wordt gegeven te 17 h 15.

Ressources et caractéristiques piscicoles des lacs rwandais (Bassin nilotique) *

par

J.-C. MICHA ** & V. FRANK ***

MOTS-CLÉS. — Exploitation piscicole ; *Haplochromis* ; Lacs ; Pêche ; Rwanda.

RÉSUMÉ. — Dans le cadre de la stratégie d'autosuffisance alimentaire, le Ministère de l'Agriculture du Rwanda a fait réaliser par le Bureau National d'Études des Projets (BUNEP) une étude sur les ressources halieutiques d'une dizaine de lacs du pays. Les résultats de capture aux filets maillants lors de 4 nuits de pêche par lac au cours des 4 saisons climatiques, de juin 1986 à juin 1987, indiquent une très grande hétérogénéité des peuplements piscicoles avec des captures pondérales totales allant de 71 kg (lac Bilira) à 841 kg (lac Rwampanga) et un nombre de taxons variant de 2 (lac Ruhondo) à 23 (lac Rwampanga). De plus, tous ces lacs présentent une richesse extraordinaire en petits Cichlidae du groupe *Haplochromis* qui représentent entre 12,7% (lac Rwampanga) à 82,9% (lac Ruhondo) de l'ichtyomasse. Cette ressource naturelle insoupçonnée jusqu'à présent devrait faire l'objet d'une exploitation rationnelle, ce qui permettrait d'augmenter sérieusement la production piscicole actuelle des lacs du Rwanda.

SAMENVATTING. — *Bronnen en eigenschappen van de vispopulaties van de Rwandese meren (Nijlbecken)*. — In het kader van de strategie van de zelfvoorziening op het gebied van voedselbevoorrading, heeft het Ministerie van Landbouw van Rwanda een studie laten uitvoeren over de visvangstmogelijkheden van een tiental meren van het land door het Nationaal Studie bureau van Projecten (BUNEP). De resultaten van de vangsten met standaard kieuwnetten tijdens 4 visnachten per meer in de loop van de 4 klimatologische seizoenen, van juni 1986 tot juni 1987, geven een zeer grote heterogeniteit aan van het visbestand, met vangsten tussen de 71 kg (Bilira-meer) tot 841 kg (Rwampanga-meer) en een aantal taxa variërend tussen 2 (Ruhondo-meer) tot 23 (Rwampanga-meer). Bovendien bieden deze meren een buitengewone rijkdom aan kleine Cichlidae van de *Haplochromis*-groep, die van 12,7% (Rwampanga-meer) tot 82,9% (Ruhondo-meer) van de ichtyomassa van de Rwandese meren vertegenwoordigen. Deze tot nu toe onverwachte natuurlijke rijkdom zou rationeel moeten

* Communication présentée à la séance de la Classe des Sciences naturelles et médicales tenue le 28 juin 1988. Texte reçu le 29 octobre 1991.

** Membre associé de l'Académie ; Unité d'Écologie des Eaux douces (UNECED), Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix, rue de Bruxelles 61, B-5000 Namur (Belgique).

*** Conseiller Pêche-Pisciculture, Minagri-AGCD, Neufmoulin 33, B-4987 Stoumont (Belgique).

uitgebaat worden, hetgeen in grote mate de actuele visproductie van de meren van Rwanda zou verhogen.

SUMMARY. — *Fish resources and fish population characteristics of the lakes of Rwanda (Nile Basin).* — In relation with the strategy of food self-sufficiency, the Ministry of Agriculture in Rwanda has studied with the National Consultancy Bureau for Projects (BUNDEP) the fishery resources of ten Rwanda lakes. The results of four nights of gillnet fishing during four successive climatic seasons (June 1986 - June 1987), show a high heterogeneity in the fish populations with total captures ranging from 71 kg (Lake Bilira) to 841 kg (Lake Rwampanga). The number of fish taxa varies from 2 (Lake Ruhondo) to 23 (Lake Rwampanga). Moreover, all these lakes are very rich in small Cichlidae of the genus *Haplochromis* which represents 12.7% (Lake Rwampanga) to 82.9% (Lake Ruhondo) of the ichthyomass in the lakes of Rwanda. This natural resource, unknown until now, should be exploited rationally.

Introduction

Depuis 1975, l'Unité d'Écologie des Eaux Douces (UNECED) des Facultés Notre-Dame de la Paix à Namur (FUNDP) en collaboration avec le Centre de Coopération au Développement (CECODEL) de l'Université de Liège ont, sans relâche, souligné la nécessité et l'intérêt de développer des recherches appliquées dans les lacs du Rwanda, en vue de les exploiter rationnellement au point de vue piscicole.

Le succès de la pêcherie commerciale installée par V. Frank en 1980 sur le lac Ihema (MUGHANDA & MICHA 1988, PLISNIER *et al.* 1988), totalement gérée par du personnel rwandais depuis 1985, avec un niveau de capture de l'ordre de 200 tonnes de poissons par an, a conduit les autorités rwandaises à s'intéresser de plus en plus aux ressources lacustres. C'est ainsi qu'après le lac Ihema, nous avons pu commencer en 1984, sous l'égide du Ministère de l'Agriculture (Minagri) et avec l'aide de l'Administration Générale de la Coopération au Développement (AGCD), une étude préliminaire du lac Muhazi. De plus, en 1986, le Ministère de l'Agriculture, de l'Élevage et des Forêts du Rwanda commandait au Bureau National d'Études des Projets (BUNEP), dans le cadre de la stratégie d'autosuffisance alimentaire, une étude subsidiée par la Banque Mondiale sur les ressources piscicoles de huit lacs du nord et de l'est du pays.

Par ailleurs, le Minagri a développé depuis 1980, avec l'aide du Programme des Nations Unies sur le Développement (PNUD) et de la «Food and Agriculture Organisation» (FAO), un projet de pêche sur le plus grand lac du pays, le lac Kivu (HANEK *et al.* 1989).

Il n'empêche que, malgré toutes ces initiatives, la production de poissons au Rwanda n'était que de 1360 tonnes en 1985, ce qui ne couvrait pas la demande pour la consommation du pays. Les prévisions pour 1995 (BUNEP

1988), basées sur l'augmentation de la population et sur les niveaux de consommation de poissons par habitant, s'élèvent à une demande de l'ordre de 3400 tonnes.

Pour répondre correctement à cette demande, il faut donc connaître les ressources piscicoles des lacs du pays en vue d'améliorer leur exploitation, voire leur production.

Nos interventions, en tant que conseillers, concernent la plupart des lacs du Rwanda, à l'exception du lac Kivu (projet PNUD/FAO) et des quelques lacs au nord du Parc National de l'Akagera. Nous nous limiterons donc à caractériser la dizaine de lacs étudiés au nord et à l'est du Rwanda, à en examiner les ressources piscicoles et à discuter les potentialités d'une meilleure exploitation.

1. Caractéristiques et productivité piscicole potentielle des lacs du nord et de l'est du Rwanda

Les premières études des lacs rwandais (lac Kivu non compris) ont été effectuées par DAMAS (1953, 1954a, 1954b, 1956), qui constate que la plus grande partie du réseau hydrographique rwandais appartient au bassin du Nil (fig. 1). Tous les lacs concernés par notre étude sont situés dans le réseau Nyabarongo-Akagera. La rivière Mwogo, une des sources du Nil, au sud de Gikongoro, coule vers le nord et forme la Nyabarongo en aval de ses confluences avec les rivières Rukara et Mbirurume. Ensuite, la Nyabarongo s'infléchit vers le sud-est après sa confluence avec la Mukungwa, exutoire des lacs Bulera et Ruhondo. À hauteur de Kigali, elle reçoit les eaux de la Nyabugogo, émissaire du lac Muhazi. Au sud de Kigali, elle est rejointe par l'Akanyaru et prend alors la direction est, puis sud-est, en entrant dans la dépression du Bugesera, où elle forme les lacs Mugesera, Sake, Bilira et Rweru. À sa sortie du Bugesera, elle se nomme Akagera. Peu avant la chute de Rusumo, elle reçoit les eaux de la Ruvubu, originaire du Burundi, et s'oriente alors vers le nord. Elle pénètre dans la plaine de l'Akagera, où elle alimente d'importantes zones lacustres et marécageuses. Les lacs exploités sont essentiellement situés à l'extérieur du Parc National de l'Akagera : Rwampanga, Cyambwe, Nasho. Dans le parc même, seul le lac Ihema, situé au sud du parc (KISS 1976), fait l'objet d'une exploitation piscicole continue depuis 1980 (PLISNIER *et al.* 1988).

Les dix lacs concernés par cette étude peuvent être classés en 4 groupes :

- Les lacs d'altitude au nord : Bulera (alt. 1862 m) et Ruhondo (alt. 1764 m) ;
- Un lac du plateau central : Muhazi (1450 m) ;
- Les lacs de la dépression du Bugesera (1370 m) : Mugesera, Sake et Bilira ;
- Les lacs de l'Akagera (1290 m) : Rwampanga, Cyambwe, Nasho et Ihema.

LACS D'ALTITUDE DU NORD (fig. 2).

Situés en tête de bassin, ils reçoivent les eaux du marais Rugezi (80 km²), ainsi que les eaux de ruissellement des pentes du volcan Muhabura.

Le Bulera (1), lac de barrage volcanique aux berges abruptes, présente une surface de 5500 ha (tableau 1), une profondeur maximale élevée (173 m) et une profondeur moyenne de 100 m. La concentration en sels dissous est faible, ce qui se traduit par une faible conductivité, de l'ordre de 100 $\mu\text{S}/\text{cm}$. Malgré une nette stratification thermique (épilimnion env. 10 m, hypolimnion 15 à 70 m), les eaux de l'hypolimnion restent pourvues en oxygène dissous (minimum 0,5 mg/l) grâce aux eaux froides des affluents (DAMAS 1954b). Sur base de l'indice morpho-édaphique de HENDERSON & WELCOMME (1974), on peut estimer la productivité piscicole potentielle de ce lac à 86 tonnes/an.

Le Ruhondo (2) est également un lac de barrage volcanique encaissé entre des collines à pentes raides. Long de 9 km et large de 4 km, il occupe une superficie de 2800 ha et présente une profondeur maximale de 68 m, avec une moyenne de l'ordre de 40 m. La concentration en sels dissous est plus élevée (203 à 274 $\mu\text{S}/\text{cm}$ avec une moyenne de 240 $\mu\text{S}/\text{cm}$) que celle du lac Bulera. Ceci traduit une nette stratification thermique avec un épilimnion (env. 2,5 m) aux eaux saturées en oxygène (8 mg O₂/l), puis un thermocline (2,5 à 7,5 m) de plus en plus déficitaire en oxygène et un hypolimnion anaérobique riche en H₂S (plus de 2 mg/l) à partir de 10 m de profondeur. La productivité potentielle du lac est de 94 t/an (tableau 1).

LAC DU PLATEAU CENTRAL : MUHAZI (fig. 2)

Ce lac (3) de vallée ennoyée, aux formes très digitées, est approvisionné par son propre réseau d'affluents aux embouchures marécageuses. Il couvre une surface de 3410 ha, allongée d'est en ouest sur 37 km de long et 0,6 km de large. La profondeur est de 8,5 m à l'est et de 13,8 m à l'ouest, avec une moyenne de l'ordre de 10 m. La conductivité de l'eau est relativement élevée et varie également d'est (528 $\mu\text{S}/\text{cm}$) en ouest (502 $\mu\text{S}/\text{cm}$). La stratification thermique partage les eaux en un épilimnion d'environ 2 m d'épaisseur (24,1° C), un thermocline entre 2 et 5 m et un hypolimnion (22,5° C) aux eaux anaérobiques. Toutefois, cette stratification est fort labile et quelques nuits froides, orages ou vents importants induisent des remontées d'eaux profondes pouvant provoquer des mortalités de poissons. Il n'empêche que les potentialités d'exploitation piscicole de ce lac sont de l'ordre de 300 t/an.

LACS DE LA DÉPRESSION DU BUGESERA (fig. 2)

Cette série de lacs (4, 5 et 6), situés de part et d'autre de la Nyabarongo, s'étalent dans la vaste dépression située à une altitude de l'ordre de 1350 m à 1370 m. Seuls les trois lacs de la rive gauche de la Nyabarongo ont été étudiés dans le cadre de l'étude BUNEP.

Tableau 1

Caractéristiques générales et productivité piscicole des dix lacs du nord et de l'est du Rwanda
(kg/ha/an = 14,3136. I.M.E. ^{0,4681}, HENDERSON & WELCOMME 1974)

Lacs	Altitude (m)	Superficie (ha)	Profondeur moyenne (m)	Conductivité moyenne (μ S/cm)	Indice morpho- édaphique (I.M.E.)	Productivité piscicole potentielle	
						(kg/ha/an)	(t/lac/an)
1. Bulera	1 862	5 500	100	116	1,2	15,6	86
2. Ruhondo	1 764	2 800	40	248	6,2	33,6	94
3. Muhazi	1 450	3 400	10	515	51,5	90,6	308
4. Mugesera	1 374	5 400	4	265	66,3	102	551
5. Bilira	1 372	600	6,5	188	28,9	69,1	41
6. Sake	1 350	2 000	4	157	39,3	79,8	160
7. Rwampanga	1 290	1 000	5	95	19	56,8	57
8. Cyambwe	1 290	1 900	4	120	30	70,3	134
9. Nasho	1 290	1 400	3	331	110,3	129,4	181
10. Ihema	1 290	9 000	5	90	18	55,4	498
TOTAL		33 000					2 110

Le lac Mugesera (4) est un lac digité composé de 4 baies disposées en éventail. Situé à 1374 m d'altitude, il présente une profondeur moyenne de l'ordre de 4 m. La conductivité de ses eaux est de l'ordre de 265 $\mu\text{S}/\text{cm}$. Il n'y a pas de stratification thermique ; l'ensemble de la masse d'eau reste à une température de l'ordre de 23° C. Toutefois, la concentration en oxygène dissous présente un léger déficit de saturation en profondeur. Les potentialités piscicoles sont évaluées à 554 t/an.

Le lac Bilira (5) présente une surface faible (600 ha) et une profondeur moyenne de 6,5 m. La conductivité de ses eaux est légèrement plus faible (188 $\mu\text{S}/\text{cm}$) que celle du Mugesera. On y constate une nette stratification thermique avec un épilimnion de 1 à 2 m d'épaisseur. Les potentialités piscicoles sont évaluées à 41 t/an.

Le lac Sake (6), formé de deux bras presque perpendiculaires, atteint une surface de 2000 ha et présente une profondeur moyenne de 4 m. La conductivité (157 $\mu\text{S}/\text{cm}$) y est un peu plus faible que dans les deux autres lacs de cette dépression. Des différences de température s'observent entre la surface et le fond, mais ne conduisent jamais à une stratification thermique stable. Il n'empêche qu'on observe ici aussi un certain déficit de saturation avec la profondeur. Les potentialités piscicoles sont estimées à 160 t/an.

LACS DE L'AKAGERA (fig. 2)

En aval des chutes Rusumo, la vaste dépression de l'Akagera héberge une multitude de lacs dont seuls quatre, situés en rive gauche à une altitude de 1290 m, ont été étudiés.

Le lac Rwampanga (7) occupe une surface de 1000 ha et présente une profondeur moyenne de 5 m. La conductivité de ses eaux est faible (95 $\mu\text{S}/\text{cm}$). Aucune stratification thermique typique n'est observée, bien qu'un déficit en oxygène dissous se manifeste en profondeur. La production piscicole potentielle est estimée à 57 t/an (tableau 1).

Le lac Cyambwe (8) présente une surface de 1900 ha et une profondeur moyenne de 4 m. La conductivité des eaux y est légèrement plus élevée (120 $\mu\text{S}/\text{cm}$), ce qui conduit à une productivité potentielle de 134 t/an.

Le lac Nasho (9), d'une surface de 1400 ha, est le moins profond (3 m) de cette série de lacs. La conductivité y est, par contre, nettement plus élevée (331 $\mu\text{S}/\text{cm}$), ce qui conduit à une potentialité de 181 t/an.

Enfin, le lac Ihema (10), situé dans la partie sud du parc national Akagera, est le plus grand de la série (9000 ha). Sa profondeur moyenne est de l'ordre de 5 m. La conductivité de ses eaux y est faible (90 $\mu\text{S}/\text{cm}$), ce qui conduit à une potentialité de 498 t/an.

Nous constatons que la productivité piscicole de l'ensemble de ces petits lacs du bassin nilotique au Rwanda présente une potentialité de production piscicole de 2110 tonnes par an, ce qui est loin d'être négligeable.

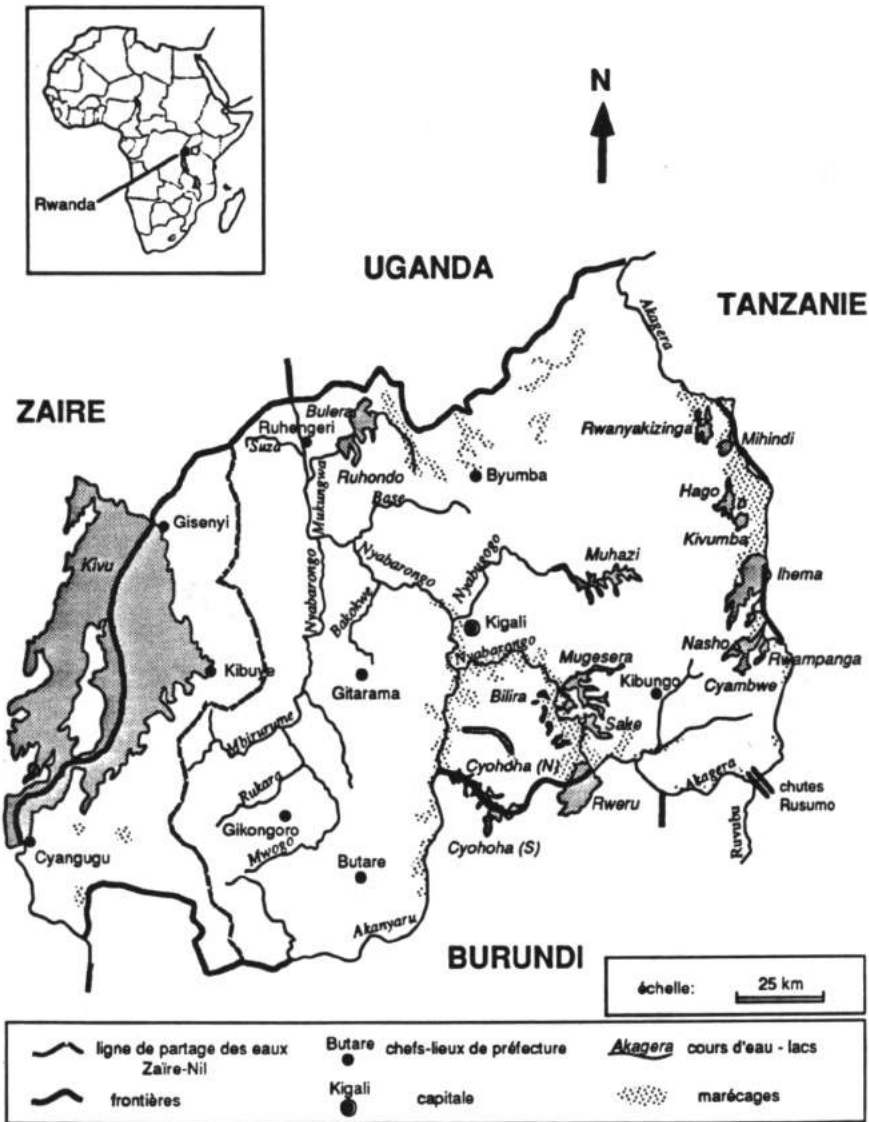

Fig. 1. — Situation générale et réseau hydrographique du Rwanda appartenant au bassin du Nil.

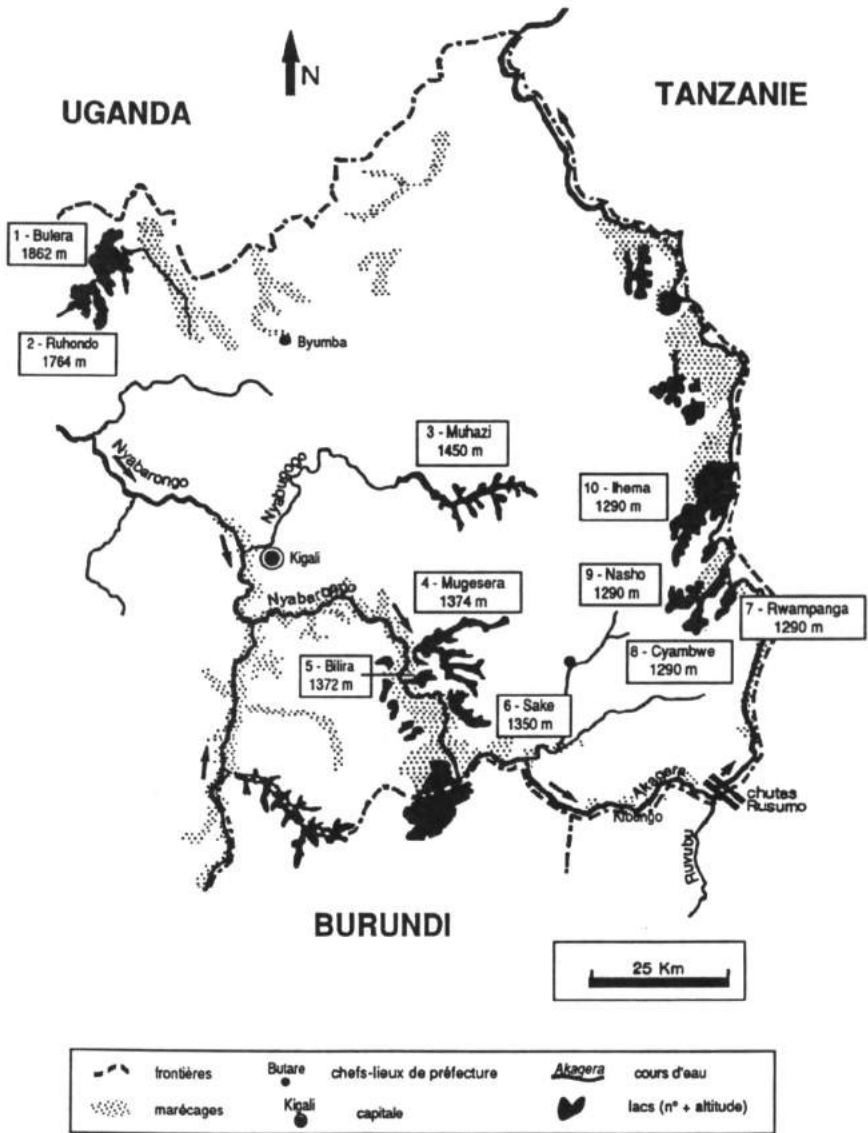

Fig. 2. — Situation des lacs rwandais dans le bassin versant nilotique.

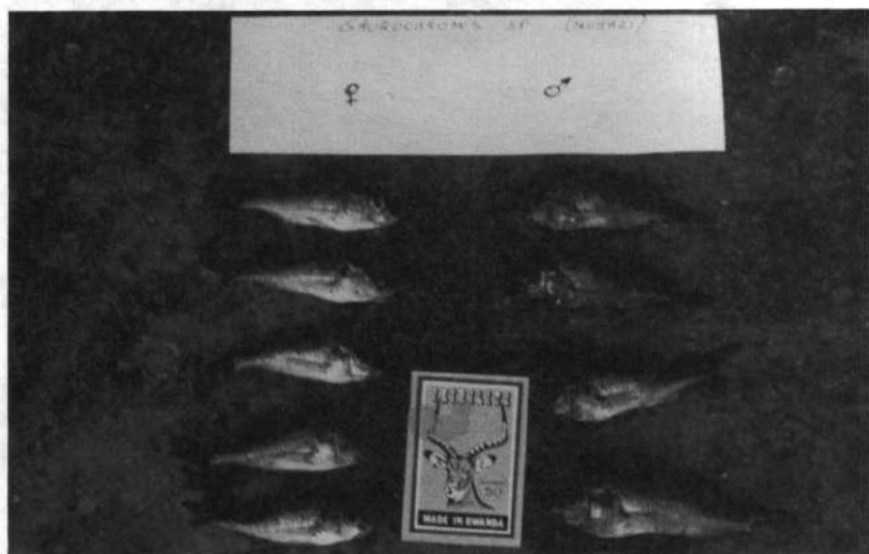

Fig. 3 et 4. — Démaillage d'*Haplochromis* sp. capturés avec les filets maillants expérimentaux et visualisation de leur taille (bas).

Fig. 5. — Vue aérienne du lac Muhazi.

Fig. 6. — Vue aérienne du lac Muhazi avec la station de recherche de la Buganya (à gauche des marais).

Fig. 7 et 8. — Chalutage expérimental et motorisé des *Haplochromis* dans le lac Muhazi.